

अध्याय एक(CHAPTERONE)

१. परिचय(INTRODUCTION)

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि(Background of the Study)

ल्याटिन भाषाको Agricultureशब्दको नेपाली रूपान्तरण कृषि हो । यसको तात्पर्य खेतमा गएर खन्नु, जोत्नु र विरुवा रोपेर मानिसले खाद्यान्न उत्पादन गर्नु भन्ने बुझिन्छ । यसरी कृषिको उत्पादन गर्नु एउटा कला हो । धान, मकै, गहुँ, कपास, जुट र रबर आदिको उत्पादन माटोमा गरिन्छ । यस प्रकार माटोमा काम गर्ने कलालाई कृषि भनिन्छ । यति मात्रमा सिमित नभई धरातलमा विरुवाको उत्पादन गर्नु, अन्नको उत्पादन गर्नु र मानिसले गर्ने पशुपालन पनि कृषि भित्रै पर्दछन् । त्यसैले खाद्यान्न बाली, रेशेदार बाली, पेय पदार्थ,कच्चा पदार्थ आदि विभिन्न वस्तुहरूको खेति गरेर मानिसले आफ्नो व्यवसायिक महत्व बढाएको छ (हाडा, २०६८)।

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो। नेपालको कुल क्षेत्रफल १४७९८१ वर्ग किलोमिटर रहेको छ। वि.स.२०६८ का अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २६४९४५०४ रहेको छ। कुल जनसंख्याको ८० प्रतिशत जनता ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। जसमध्ये ६५.६ प्रतिशत मानिस कृषि पेशामा संलग्न रहेका छन्। देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान ३९.४८ प्रतिशत रहेको छ।

नेपालको कुल क्षेत्रफलको ३०९१००० हेक्टर जमिनमा खेति गरिएको छ।खेतियोग्य १०३००० हेक्टर जमिनमा खेति गरिएको छैन।सन् २०१३/१४ सम्ममा १३३१५२१ हेक्टर जमिनमा सिंचाई सुविधा पुगेको छ। कुल जमिनको २८ प्रतिशत जमिनमा मात्र सिंचाई सुविधा पुगेको छ। नेपालको ग्रामीण कृषि अन्तर्गत पशुपालन तरकारी, खाद्यान्न बाली, फलफूल खेति आदि पर्दछन्। नेपालको धेरै जनसंख्या कृषिमा आश्रित रहेको परिप्रेक्षमा कृषिले रोजगारीको अवसर प्रदान गरेको छ। तर कृषि उत्पादनको परिमाण बढ्न सकेको छैन, लगानी अनुसारको आय हुन सकेको छैन । कृषकहरूको जीवनस्तरमा अनुकूल परिवर्तन हुन सकेको छैन। ग्रामीण कृषि विकास गरी कृषकहरूको जीवनस्तर उकास्नको लागि,पुरानो र निर्वाहमुखी कृषि व्यवसायलाई मर्यादित,व्यवसायिक र आयमुलक बनाउने,द्वूततर विकास र रोजगारीका अवसर बढाएर गरिबि घटाउँदै जीवनस्तरमा सुधार

ल्याई कृषिमा आधारित उद्योग स्थापना गरी कृषिजन्य पदार्थ आयात प्रतिस्थापन गर्ने, यसलाई सफल एवम् उपलब्धिमुलक तुल्याउन तत्कालिन, अल्पकालिन र दीर्घकालीन रणनीतिको तर्जुमा गरी स्पष्ट लक्ष्यका साथ प्रतिफल निश्चितता कायम गर्ने उदेश्यका साथ आर्थिक वर्ष २०५२/५३ देखि २०७१/७२ को दीर्घकालीन कृषि योजना लागु गरि कार्यान्वयन गरिएको थियो (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२/७३)।

नेपालमा कृषि विकासमा विभिन्न समस्याहरूले उचित उत्पादन, व्यवसायिकरण र मर्यादित हुन सकेको छैन। नेपालमा कृषकको पुरातनवादी सोच, आधुनिक, कृषि सामाग्रीको कमी, जनसंख्या वृद्धि, यातायातको अभाव, वर्षामाथि निर्भर, सिंचाई सुविधाको कमी, रोग किराको प्रकोप, विभिन्न सरकारी निकायबिच आपसी सम्बन्ध नहुनु, माटो संरक्षण नहुनु, भूमिको विभाजन जस्ता विषय कृषि विकासका समस्याको रूपमा रहेका छन्। गुल्मी जिल्ला गौँडाकोट गाविसमा भएको कृषि विकासले कृषकको पारिवारिक तथा शैक्षिक अवस्थामा केकस्तो प्रभाव पारेको छ, भनि यस अध्ययनमा अनुसन्धान, विश्लेषण गरिएकोछ।

कृषि सम्बन्धी नयाँ व्यवस्थामा नागरिकलाई खाद्य सम्बन्धी हक हुनेछ। नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुनेछ। कानूनबमोजिम कृषि कार्य गर्न भूमिमा पहुँच, स्थानीय बीउबिजन र कृषि प्रजातिको छनोट र संरक्षणको हक हुनेछ। भूमिमाथिको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै जग्गाको चक्काबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरिनेछ। भुउपयोग नीतिअनुसार भूमिको व्यवस्थापन र कृषिको व्यवसायिकरण, औद्योगिकीकरण, विविधिकरण र आधुनिकीकरण गरिनेछ। यि सन्तुलनसमेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गरिनेछ। कृषकका लागि कृषि सामग्री, कृषि उपजको उचित मुल्य र बजारमा पहुँचको व्यवस्था गरिनेछ। कृषिमा लगानी बढाउँदै जलवायु र माटो अनुकूलको खाद्यान्न उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्दै खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय, सुरक्षा र सुलभ तथा प्रभावकारी वितरण व्यवस्था गरिनेछ भनि व्यवस्था गरिएको छ (नेपालको संविधान, २०७२)।

नेपाल कृषिप्रधान देश भएकोले कृषिको ज्यादै महत्व रहेको छ। नेपालका अधिकांश उद्योगधन्दाहरू कृषिमै निर्भर रहेकोले यसको विकास गर्न सके उद्योगधन्दाको पनि विकास हुन जान्छ। देशका अधिकांश जनतालाई रोजगार जुटाउने कृषिक्षेत्र नेपालीहरूको जीविकोपार्जनको मुल माध्यम पनि हो। कृषि क्षेत्र खाद्यान्नको स्रोत पनि हो। नेपालमा ७०

प्रतिशत निर्यातयोग्य सामग्री कृषिबाट नै प्राप्त गरिन्छ । उद्योगका लागि चाहिने कच्चापदार्थहरू पनि कृषिबाट नै प्राप्त हुन्छन् । ७५ प्रतिशत भन्दा बढी राष्ट्रिय आय कृषिबाटै प्राप्त हुन्छ । नेपालमा विकासको सबै क्षेत्रमा कृषिको विशेष भूमिका रहेको भएतापनि कृषि उत्पादनमा ह्रास आइरहेको छ । जसका कारणहरूमा: आजको विश्वमा भएको कृषि सम्बन्धी अनुसन्धान र खोजहरूलाई हामीले आफ्नो माटो र हावापानीमा उपयुक्त ढङ्गले प्रयोग गर्न नसक्नु, देशको भौगोलिक अवस्था, वातावरण, हावापानी, माटो, बालीनाली एवम् जीवजन्तुहरूका बारेमा कृषकहरू अनभिज्ञ रहनु, परम्परागत कृषिप्रणाली अपनाउनु, प्रांगारिक मलको सट्टा विदेशबाट आयात गरिएको गुणस्तरहीन रासायनिक मलको प्रयोग बढ्दै जानुका साथै समयमा नै मलखाद, बिउ, विषादि आदि उपलब्ध हुन नसक्नुले पनि कृषि उत्पादनमा ह्रास आएको पाइन्छ, परम्परागत कृषि औजारको प्रचलन कायम रहनु, उन्नत बिउ, बेर्नाको उत्पादन सन्तोषजनक नहुनु र विदेशबाट आयात गर्नुपर्ने, बालीसंरक्षणको लागि आवश्यक औषधि समयमा उपलब्ध हुन नसकेकोले रोग, कीरा, भारपात तथा प्राकृतिक प्रकोपले कृषि उत्पादन घटेको पाइन्छ । आकाशे वर्षाका भरमा खेती गर्नुपर्ने, सिंचाइ सुविधाको कमी, सिंचाइ उपकरणको कमी आदि पर्दछन् । त्यस कारण कृषि विकासका लागि कृषिमा नयाँ प्रविधि, बीउ र मल, सिंचाइको प्रबन्ध, पशुपालन सम्बन्धि तालिम, कृषि बजारको व्यवस्था, उचित मुल्यको स्थिति आदिको प्रबन्ध गर्नुपर्ने, कृषिमा अर्धआश्रित व्यक्तिका लागि साना उद्योगहरू सञ्चालन गर्ने, कृषिमा रहेको अनावश्यक श्रमको सुधार ल्याउने कार्यलाई बढी प्राथमिकता दिनुपर्ने, आधुनिक कृषि प्रणालीको प्रयोग गर्नुपर्ने जस्ता कदमहरू चाल्नुपर्ने देखिन्छ।(पौडेल, २०७२/७३)।

कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने स्पष्ट मार्गचित्रका साथ आर्थिक वर्षदेखि प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिककरण परियोजना कार्यान्वयनमा ल्याउने व्यवस्था मिलाइएको छ। कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने उद्देश्यका साथ कार्यान्वयन गरिने यो विशेष परियोजनाका लागि रु. ५ अर्ब ७८ करोड व्यवस्था गरिएको छ । यो परियोजनाको कार्यान्वयनबाट आगामी वर्षभित्र गहुँ र तरकारी, दुई वर्षभित्र धान र आलु, तिन वर्षभित्र मकै र माछा, चार वर्षभित्र केरा, मेवा र लिची र दश वर्षभित्र किवी, स्याउ, सुन्तला, जुनार र आँपमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्य लिएको छ । आगामी एक वर्षभित्र अण्डा, दुई वर्षभित्र मासु र तिन वर्षभित्र दुध उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्यका साथ पशुपंक्षी विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न रु . ८ अर्ब ४६ करोड विनियोजन गरिएको छ ।

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना कार्यान्वयनको लागि कृषि भूमिको उर्वरा शक्ति र बाली उत्पादन क्षमताको आधारमा विशिष्टीकृत कृषि उत्पादन क्षेत्रहरूलाई पकेट, ब्लक, जोन र सुपर जोनमा वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी र कृषि उद्यमीहरूको सहभागीतामा यी क्षेत्रहरूमा कृषि उत्पादन, प्रशोधन र बजारीकरणका कार्यहरू सञ्चालन गरिने भएको छ । हुलाकी राजमार्ग आसपासमा ६ सय र मध्यपहाडी राजमार्ग तथा सहायक मार्ग आसपासमा २०० समेत गरि न्यूनतम १० हेक्टर क्षेत्रफलका २१०० साना व्यवसायिक कृषि पकेट क्षेत्रहरू स्थापना गर्नुको साथै प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा १०० हेक्टर क्षेत्रफलका दुईवटा कृषि उत्पादन ब्लकहरू स्थापना गरी प्रत्येक प्रदेशमा एक हजार हेक्टर क्षेत्रफलका सुपर जोन स्थापना गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।

साना व्यवसायिक कृषि उत्पादन पकेट क्षेत्रहरूमा उन्नत र गुणस्तरीय बीउ, बेर्ना, विरुवा र माछा भूरा सहज रूपमा उपलब्ध हुने व्यवस्था मिलाउनुको साथै रासायनिक र प्राङ्गारिक मलमा अनुदान उपलब्ध गराउने लक्ष्य लिइएको छ । साथै सिचाँइका लागि कुलो र नहरहरू निर्माण गर्ने र आधुनिक कृषि ज्ञान तथा प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य लिएको छ । ब्लक क्षेत्रमा पकेट क्षेत्रमा उपलब्ध गराइने सुविधाका अतिरिक्त कृषि यन्त्र उपकरण र औजारको सेट खरिदमा ५० प्रतिशत पूँजिगत अनुदान दिनुका साथै कृषि उपज संकलन केन्द्र, कृषि हाट बजार केन्द्र, प्राथमिक प्रशोधन केन्द्र, गोदाम घर र व्यवसायिक तालिम केन्द्र निर्माणको लागि ८५ प्रतिशत पूँजिगत अनुदान दिने व्यवस्था गरिएको छ । कृषि जोनमा पकेट र ब्लकमा उपलब्ध गराइने सुविधाका अतिरिक्त बिउ, बेर्ना, विरुवा र माछा भुराका स्रोत केन्द्र स्थापना ८५ प्रतिशत र उत्पादन प्रशोधन केन्द्र, गोदाम घर र शीतभण्डारको स्थापना गर्न ५० प्रतिशत पूँजिगत अनुदान उपलब्ध गराउनुको साथै कृषि उद्यमीहरूका लागि प्राविधिक शिक्षालयको व्यवस्था गरिने भएको छ । सुपर जोनमा पकेट, ब्लक र जोनमा उपलब्ध गराइने सुविधाका अतिरिक्त बीउ, बेर्ना, विरुवा, माछा भुराको मुल स्रोत केन्द्र, प्राङ्गारिक मल कारखाना र जैविक विषादि उत्पादन केन्द्र स्थापना गर्न ८५ प्रतिशत पूँजिगत अनुदान उपलब्ध गराइनुका साथै आधुनिक प्रशोधन केन्द्र, कृषि औजार कारखाना, ठूला शीत भण्डार र गोदाम घर, ठूला कृषि बजार (एग्री मार्ट) को निर्माण गर्न ५० प्रतिशत पूँजिगत अनुदान दिने व्यवस्था गरिएको छ । बिउ एवं बालीको संरक्षण र माटो परिक्षणका सेवा र माटो परिक्षण गरि उर्वरा शक्ति र सो माटोमा खेती गर्न उपयुक्त

बालीको विवरण सहितको माटो परिक्षण कार्ड कृषकहरुलाई उपलब्ध गराउने लक्ष्य लिइएको छ।

यि विशिष्टीकृत कृषि उत्पादन क्षेत्रहरुमा जेटी,जेटीए र कृषि विज्ञबाट निःशुल्क प्राविधिक सेवा, बिउ परिक्षण, बाली संरक्षण र खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण सम्बन्धी प्रयोगशाला सेवा नि : शुल्क उपलब्ध गराउनुका साथै यसका लागि १५ वटा मोवाइल प्रयोगशालाबाट सेवा सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

चैते धान प्रवर्द्धनको कार्यक्रम ३५ जिल्लामा विस्तार गर्ने र वास्नादार धान उत्पादन प्रवर्द्धन कार्यक्रम २० जिल्लामा सञ्चालन गरिनेछ । मध्यपहाडी वृहत्तर मकै उत्पादन कार्यक्रम ४१ जिल्लामा विस्तार गर्ने, तराई मधेश र वेशी क्षेत्रका १२ जिल्लामा अभियानमुखी मकै उत्पादन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न बजेटको व्यवस्था गरिएको छ । हुलाकी राजमार्ग, पुष्पलाल राजमार्गका आसपास सहकारी र स्थानीय समुदायको साभेदारीमा अभियानको रुपमा खाली वन क्षेत्रमा फलफुल जङ्गल (फ्रुट फरेष्ट) को विकास गर्ने लक्ष्य छ ।

आगामी एक वर्षभित्र अण्डा, दुई वर्षभित्र मासु र तिन वर्षभित्र दुध उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्यका साथ पशुपंक्षी विकास कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न रु. ८ अर्ब ४६ करोड विनियोजन गरिएको छ । आगामी आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक र निजि क्षेत्रको साभेदारीमा मोरङ, सर्लाही रुपन्देही र कञ्चनपुरमा उन्नत गाईका चारवटा स्रोत केन्द्र स्थापना गर्ने लक्ष्य लिइएको छ । गाईमा कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रमलाई ४५ जिल्लामा विस्तार गर्ने र यस कार्यक्रमबाट आगामी ५ वर्षमा उन्नत गाईको संख्या दोब्बर हुने अपेक्षा गरिएको छ । सम्भाव्यताका आधारमा मध्य पहाडी क्षेत्रका ४५ जिल्लालाई बाखा उत्पादन पकेट क्षेत्रको रुपमा विकास गर्ने र कास्कीको पोखरामा बाखापालनका लागि उन्नत प्रविधि विकास, व्यवस्थापन, तालिम नमुना सिकाइसहितको स्रोत केन्द्र स्थापना गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

चितवन र धादिङ जिल्लालाई कुखुरा उत्पादनको विशिष्टीकृत क्षेत्रको रुपमा विकास गर्ने र पहाडी क्षेत्रका पर्यटन मार्ग, होमस्टे र ग्रामीण क्षेत्रका कृषक परिवारलाई आन्तरिक खपत एवं पाहुना सत्कारका लागि उपलब्ध हुने गरी ग्रामीण कुखुरापालन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कुखुराका चल्ला, ह्याचरी र खोर निर्माणका लागि अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइएको छ । साथै व्यवसायिक पंक्षी पालकलाई प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउन र

अन्तराष्ट्रिय स्तरको परीक्षण प्रयोगशाला निर्माण गर्न बजेटको व्यवस्था गरिएको छ (बजेट आ.व. २०७३/७४)।

यस अध्ययनमा कृषि विकासले कृषकको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अनुसन्धान गरिएको छ। देशको समग्र कृषिको अवस्थाको तुलनामा अध्ययन क्षेत्रमा कृषिको अवस्था के कस्तो रहेको छ भनि अध्ययन गरिएको छ। उक्त क्षेत्रमा कृषि विकासले किसानको पारिवारिक आर्थिक अवस्थाको जानकारी लिनुका साथै शिक्षामा के कति लगानी गरिएको छ भनि अध्ययन गरिएको छ।

नेपालको राष्ट्रिय आयमा कृषि क्षेत्रको स्थान अपरिहार्य रहेको छ। देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषिको स्थान पहिलेदेखि नै महत्वपूर्ण रहिआएको छ। आ. व. २०३१/३२ ताका कृषिको स्थान कुल राष्ट्रिय आयमा भन्दा ७० प्रतिशत रहेको र हालका वर्षमा करिब ४० प्रतिशतको आसपासमा देखिन्छ। यस अर्थमा यसको हिस्सामा केहि कमि आएको महशुस हुन्छ। तर पनि अर्थतन्त्रमा अन्य क्षेत्रको तुलनामा यसको स्थान उच्च रहनुले यसको अपरिहार्यता प्रष्ट हुन्छ। कृषि व्यवसाय खाद्यान्नको मुख्य आधार हो। बढिरहेको जनसंख्याका लागि खाद्यान्नको आपूर्ति यहि व्यवसायबाट हुन्छ। त्यस्तै गरि उद्योग सेवामा संलग्न मानिसको संख्या पनि नेपालमा बढी रहेको छ। उनीहरूलाई पनि खाद्यान्नको आवश्यकता पर्दछ। त्यसै गरि पशुजन्य उत्पादन जस्ता पोषक तत्वहरूको उत्पादन पनि कृषि व्यवसायबाट नै हुन्छ। यस अर्थमा हेर्दा कृषि व्यवसायलाई खाद्यान्न तथा अन्य पोषक तत्वको स्रोतको रूपमा लिनु अन्यथा हुदैन (लुइटेल्, २०७०)।

देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनको एक तिहाइ भन्दा बढी हिस्सा कृषि क्षेत्रबाट प्राप्त हुने र करिब दुई तिहाइ जनसंख्या रोजगारी तथा जिविकाका लागि यस क्षेत्रमा निर्भर रहने भएकाले नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको स्पष्ट छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले खाद्य सम्प्रभुतालाई मौलिक हक भित्र राखी राज्यले किसानलाई प्रोत्साहित गरि कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नती हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरि कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्ने छ भन्ने नितिमा उल्लेख भएबाट यसको महत्व अझै उजागर भएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७२)।

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)

कृषि क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड मानिएको भएता पनि समग्रमा ग्रामीण कृषि विकासको अवस्था सन्तोषजनक रहेको पाइदैन । कृषकहरूमा कृषि शिक्षा, ज्ञान, सीप, आय स्रोतको कमि आदि कारणले गर्दा उनीहरूले आधुनिक तथा उन्नत प्रविधिद्वारा उत्पादन गर्न सकिरहेका छैनन् । जसबाट आम किसानहरूले उचित शिक्षा, सामाजिक मुल्य मान्यता अनुसार सामाजिक तथा स्तरीय जीवन बिताउन सकिरहेका छैनन् । खास गरि कृषि क्षेत्रमा किसानहरूले परम्परागत प्रणाली नै अपनाएको पाइन्छ । यस अध्ययनबाट विशेष गरि गुल्मी जिल्ला गौँडाकोट गाविसको ग्रामीण कृषि विकासको अवस्था अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनका लागि मुख्य प्रश्नहरूको उत्तर प्राप्त गर्ने गरि अनुसन्धान कार्य अगाडि बढाइएको छ । यस अध्ययनको समस्याको कथनलाई बुदाँगत रूपमा यस प्रकार देखाइएको छ ।

- क) ग्रामीण क्षेत्रमा उत्पादन हुने प्रमुख कृषि बालीहरू के के छन् ?
- ख) प्रमुख कृषि बालीको उत्पादनबाट एक परिवारले के कति आयआर्जन गरेका छन् ?
- ग) कृषि विकासको लागि नेपाल सरकार तथा अन्य संघ संस्थाको सहयोग प्राप्त भएको छ, कि छैन ?
- घ) कृषि क्षेत्रमा के के समस्याहरू रहेका छन् ?
- ङ) कृषि पेशाबाट कृषकहरूको आर्थिक अवस्थामा कस्तो परिवर्तन आएको छ?
- च) कृषि पेशामा संलग्न परिवारको शैक्षिक अवस्था कस्तो छ ?

१.३ अध्ययनको महत्व(Significance of the Study)

यस अध्ययनले ग्रामीण कृषि विकासले स्थानीय जनताको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा के कस्तो प्रभाव पार्न सक्दछ, भन्ने जानकारी उपलब्ध गराउनेछ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- १. यस अध्ययनले अध्ययन क्षेत्रमा कृषि विकासले स्थानीय मानिसहरूको शैक्षिक स्थितिमा पारेको प्रभावको जानकारी उपलब्ध गराउने छ ।

२. अध्ययन क्षेत्रमा कृषि उत्पादनको लागि लाग्ने खर्च तथा आम्दानीको जानकारी उपलब्ध गराउने छ ।
३. अध्ययन क्षेत्रमा ग्रामीण कृषि विकासमा भोग्नुपरेका खास समस्याहरु अनुसन्धान कर्ताद्वारा स्वयम् स्थलगत अध्ययन गरी समस्याको समाधान के कसरी गर्न सकिन्छ सोको सुझाव समेत यस अध्ययनले उपलब्ध गराउने छ ।
४. यस अध्ययनले ग्रामीण कृषि विकास सम्बन्धी जानकारी राख्न इच्छुक जो कोहीलाई पनि सहयोग पुग्नेछ ।

१.४. अध्ययनको उद्देश्य(Objectives of the Study)

- क) कृषि विकासको अवस्था पहिचान गर्नु ।
- ख) कृषि विकासले किसानको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्नु ।
- ग) कृषि विकासका समस्याहरु पत्ता लगाइ सुझावहरु प्रस्तुत गर्नु ।

१.५. अनुसन्धान प्रश्न(Research Question)

यस अध्ययनमा गुल्मी जिल्ला गौडाकोट गाविसमा बसोबास गर्ने कृषकहरुको आय, उत्पादन, खर्च साथै साक्षरता, विभिन्न तहको शिक्षा हासिल गरेको प्रतिशतलाई आधार मानी निम्न प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

- क) केकृषिको उचित विकास भएको छ?
- ख) केकृषि विकासले किसानको आर्थिक अवस्थामा सुधार आएको छ?
- ग) कृषि आयले किसानको पारिवारिक शैक्षिक क्षेत्रमा कस्तो प्रभाव पारेको छ?
- घ) घरपरिवारको कृषिबाट प्राप्त आम्दानी कति छ ?
- ङ) के अध्ययन क्षेत्रमा कृषिबाट प्राप्त आयले शिक्षामा खर्च गर्न पर्याप्त छ ?

१.६. अध्ययनको सीमा(Limitation of the Study)

अनुसन्धान कार्यमा वस्तुगत तथा तथ्यगत अध्ययनको लागि अध्ययनको सम्पूर्ण क्षेत्र वा जनसंख्यालाई आधार मानेर अध्ययन गर्न स्रोत, साधन तथा श्रम र समयले सम्भव नहुने भएकाले यस अध्ययनका लागि अध्ययनको विशिष्ट क्षेत्रको रूपमा गुल्मी जिल्लाको गौँडाकोट गाविसलाई छनौट गरिएको छ । यस अध्ययनका सीमालाई बुदाँगत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- १) यस अध्ययनमा गुल्मी जिल्लाको गौँडाकोट गाविसलाई मात्र समावेश गरिएकोछ।
- २) यस अध्ययनमा गौँडाकोट गाविसमा उत्पादन हुने नगदे बाली, खाद्यान्नबाली र पशुपालनलाई समावेश गरिएको छ ।
- ३) यस अध्ययनमा नगदेबाली अर्न्तगत टमाटर, अदुवा र सुन्तलालाई मात्र समावेश गरिएको छ ।
- ४) यस अध्ययनमा खाद्यान्नबाली अर्न्तगत धान, मकै र गहुँलाई समावेश गरिएको छ ।
- ५) पशुपालन अर्न्तगत कुखुरा, गाई र बाखापालनलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।
- ६) आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्न आम्दानी, खर्च, वचत र पेशालाई मात्र आधार बनाइएको छ ।
- ७) यस अध्ययनमा ग्रामीण कृषि विकासले पारिवाकिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावलाई मात्र अध्ययन गरिएकोछ ।
- ८) यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त जानकारी मात्र समावेश गरिएको छ।
- ९) यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रश्नावली, अवलोकनसुची जस्ता साधन तथा प्रविधिहरूको प्रयोग गरिएको छ ।
- १०) यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई देशव्यापी रूपमा सामान्यीकरण गर्न सकिने छैन।

१.७ अध्ययनको संगठन(Organization of the Study)

यस अध्ययनलाई ५ अध्यायमा वर्गीकरण गरिएको छ । अध्ययनको पहिलो अध्यायमा परिचय समावेश गरिएको छ । जस अर्न्तगत अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्व, अनुसन्धान प्रश्नहरु, अध्ययनको सीमा, शब्दावली, अध्ययनको संगठन समावेश गरिएकोछ ।दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन, सैद्धान्तिक पुर्व साहित्यको अध्ययन, अनुसन्धानात्मक पुर्व साहित्यको अध्ययन, अध्ययनका लागि पुर्व अध्ययनको समिक्षा, अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा र अध्ययनको कार्यात्मक ढाँचालाई समावेश गरिएको छ । त्यसैगरि तेस्रो अध्यायमा अनुसन्धान पद्धति अर्न्तगत अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्कका स्रोतहरु, जनसंख्या नमुना आकार र नमुना छनौट, अध्ययन क्षेत्रको परिचय, तथ्याङ्क संकलनका औजारहरु, तथ्याङ्क संकलनको तरिका, तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया राखिएको छ । चौथो अध्यायमा तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रको परिचय, गुल्मी जिल्लाको परिचय, गौँडाकोट गाविसको परिचय, नमूना घरधुरी सम्बन्धी विवरण, नमूना घरधुरीको मुख्य पेशा, जातिगत विवरण, खाद्यान्न बाली, नगदे बाली र पशुपंक्षीबाट प्राप्त आम्दानी, अध्ययनक्षेत्रको आम्दानी तथा खर्च विवरण राखिएको छ । त्यसैगरि नमूना घरधुरीको शैक्षिक अवस्था, नमूना घरधुरीका बालबालिकाको तहगत शैक्षिक अवस्था, नमूना घरधुरीको कृषकको शैक्षिक अवस्था, सरकारी तथा निजि विद्यालय पढाउदा कृषिको आम्दानीको पर्याप्तता, कृषि आम्दानीले नमुना घरधुरी बालबालिकाको पढाइमा पारेको प्रभाव र अध्ययनको सारांश समावेश गरिएको छ । यस शोधपत्रको अन्तिम तथा पाचौँ अध्यायमा निष्कर्ष र सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ । जस अर्न्तगत निष्कर्ष, नितिसम्बन्धि सुझावहरु, प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरु र आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरु समावेश गरिएको छ ।

अध्याय २(CHAPTER TWO)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा (Review of The Related Literature and Theoretical Framework)

यस अध्यायमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा शीर्षक अर्न्तगत सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन, अनुसन्धानात्मक साहित्यको पुनरावलोकन, साहित्यको पुनरावलोकन अध्ययनको उपादेयता, अनुसन्धान अर्न्तगत, सैद्धान्तिक ढाँचा र कायात्मक ढाँचा जस्ता उप शीर्षकहरूलाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै अध्ययनमा तरकारी खेति, पशुपालन, खाद्यान्नबाली संग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, जर्नल, लेखरचना, पत्रपत्रिका लगायत अन्य प्रकाशित, अप्रकाशित अभिलेखहरूको पुनरावलोकन गरि विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

२.१. सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of The Theoretical Literature)

शर्मा सुतिहार (२०६४), का अनुसार अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रमध्ये कृषि एक महत्वपूर्ण क्षेत्र हो । प्रोफेसर कोरोभ्कीन आफ्नो पुस्तकमा भन्दछन्, करिब १३ हजार वर्ष पहिला हिम ढिक्काहरू पग्लदै जान थाल्यो । जमिन, जंगल र झाडीहरू देखापदै गए । खान हुने जंगली फल बटुल्ने महिलाले आफुले खाएर फ्याँकेको एउटा फलको बिउबाट उक्त फलको बोट उम्रेर आएको कुरा पत्ता लगाइन् । त्यहीँबाट कृषिको शुरुवात भएको मानिन्छ । उक्त समय करिब नौ हजार वर्षदेखि दश हजार वर्ष पहिलाको हो ।

विकासशील देशहरूमा द्वैध प्रकारका आर्थिक विशेषताहरू विद्यमान रहन्छन् । ग्रामीण अर्थतन्त्र र शहरी अर्थतन्त्र । ग्रामीण अर्थतन्त्र मुलतः कृषि क्षेत्रमा आधारित रहन्छ भने शहरी अर्थतन्त्र वाणिज्य व्यापार, पुर्वाधार,उत्पादन, रोजगारी, वित्तियकरण आदि क्षेत्रहरूमा क्रमशः अगाडि बढ्दै जान थाल्छ ।परिणाम स्वरुप ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रहरू बिचको आर्थिक र सामाजिक असमानता फराकिलो बन्दै ग्रामीण अर्थतन्त्र विकट साधनहीनता, गरिबि, दरिद्रता, पुरातन, रुढीग्रस्त र समस्यामुलक बन्दै गइरहेको छ । प्रायः सबै ग्रामीण क्षेत्रमा कृषितन्त्र, पशुपालन, सानातिना कृषिमा आधारित व्यवसायहरू, कुटीर व्यवसायहरू, गैर मौद्रिक लेनदेनको अस्तित्व, न्युन स्तरको मौद्रिकरण जस्ता आर्थिक विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । साथै उच्च जनसंख्या वृद्धिदर, रुढीग्रस्त पुरातन सामाजिक मुल्य मान्यताहरू,

पारिवारिक कलभगडा, खण्डित परिवार, महिलाहरुको न्यून अस्तित्व, बाल श्रमको अत्यधिक उपयोग, न्यून स्तरको शिक्षा तथा स्वास्थ्य सुविधा जस्ता सामाजिक विशेषताहरु विद्यमान रहेका हुन्छन् ।

ग्रामीण कृषि विकास मुलतः न्यून आय स्तर भएका किसानहरुको जिवनस्तरमा सुधार ल्याउने उदेश्यद्वारा अभिप्ररित भइरहेको हुन्छ । ग्रामीण कृषि विकासले उत्पादनमा परिमाणात्मक तथा गुणात्मक परिवर्तन, प्राकृतिक तथा मानविय संसाधनहरुको प्रयोग, आयस्तरमा देखिने परिवर्तन, व्यवसायिकरणका क्षेत्रमा देखिने परिवर्तन, आत्मनिर्भरता तर्फको गतिशिलता साधन स्रोत संरक्षण र व्यवस्थापनमा देखापर्ने दिगोपन, स्वास्थ्य, शिक्षा, पोषण आदि क्षेत्रमा देखापर्ने परिवर्तनहरु प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

पौडेल (२०६८), का अनुसार नेपालको कृषि परम्परागत प्रणालीमा आधारित छ । उत्पादित वस्तुको भण्डारण, मुल्य निर्धारण, उत्पादित वस्तुहरु बजारसम्म लैजान यातायात, खेति लगाउनको लागि औजार, विउ, मल, औषधी जस्ता समस्याहरु कृषि क्षेत्रमा छुन् तर यो क्षेत्र राष्ट्रिय आयका लागि, रोजगारीका लागि, अन्य क्षेत्रहरुभन्दा उच्च स्थानमा रहेको छ । नेपालको कृषि प्रणाली जिविकोपार्जनमुखीबाट क्रमिक रुपमा व्यवसायिककरणतर्फ रुपान्तरण हुँदै गएता पनि यसको उत्पादनलाई व्यवसायिक र प्रतिस्पर्धा बनाउने र राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय बजारमा परिचित गराउँदै आयात प्रतिस्थापन निर्यात प्रबद्धन गर्नु आवश्यक छ । कृषि उत्पादनले उचित मुल्य प्राप्त गर्न कृषि क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाउनुपर्दछ । त्यसका लागि उत्पादनोपरान्त प्रविधिको आवश्यकता पर्दछ । नेपालको कुल क्षेत्रफल १४७१८१ वर्ग कि.मि. रहेको छ । यस कुल क्षेत्रफलको २७ प्रतिशत भुमि कृषिको लागि योग्य मानिएको छ । उक्त खेतियोग्य जमिन सबै प्रयोगमा आउन सकेको छैन । नेपालमा रहेको कुल कृषि क्षेत्रलाई जमिनको प्रकार र भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा जमिन माथिको स्वामित्वको ढाँचा वा प्रकृतिलाई अस्थायी बाली क्षेत्र हिमालमा ९०.१५ प्रतिशत, पहाडमा ८१.३० प्रतिशत र तराईमा ९१.९७ प्रतिशत रहेको छ । समग्रमा यो क्षेत्रले कृषि योग्य जमिनको ८७.६४ प्रतिशत ओगटेको छ । अस्थायी बालीक्षेत्र भित्र धान, मकै, गहुँ, जौ, कोदो, फापर, आलु, तरकारीहरु तथा नगदेबालीहरु पर्दछन् भने स्थायी बालीक्षेत्र भित्र स्थायी प्रकृतिका उत्पादनहरु फलफुलहरु पर्दछन् ।

राष्ट्रिय योजना आयोग(२०७३),का अनुसार देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनको लागि एक तिहाइ भागभन्दा बढी कृषि क्षेत्रबाट प्राप्त हुने करिब दुई तिहाइ जनसंख्या रोजगारी तथा जिविकाको लागि यस क्षेत्रमा निर्भर रहने भएकोले नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको भुमिका महत्वपूर्ण रहेको स्पष्ट छ । नेपालको संविधान २०७२ ले खाद्य सम्प्रभुतालाई मौलिक हक भित्र राखी राज्यले किसानलाई प्रोत्साहित गरि कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरुको सिर्जना गरि कृषिलाई उद्योगको रुपमा विकास गर्ने निति लिइएको छ ।

अर्थ मन्त्रालय (२०७०), का अनुसार कृषि बालीलाई मुख्यतया दुई भागमा विभाजन गर्ने गरिएको छ । जस्मा एउटा खाद्यान्नबाली र अर्को नगदेबाली पर्दछन् । खाद्यान्नबाली भित्र धान, मकै, गहुँ, कोदो आदि बालीहरु पर्दछन् । खाद्यान्नबाली भित्र पनि प्रशस्त लाभ लिन सकिन्छ । नेपालमा कुलखेति योग्य जमिनको ८४ प्रतिशत खाद्यान्नबालीले ओगटेको छ भने बाँकी १६ प्रतिशत मात्र नगदेबालीले ओगटेको पाइन्छ । आर्थिक सर्वेक्षण २०६९/७० मा उल्लेख भए अनुसार तेलहन, सुर्ति, जुट, आलु, केरा लगायतका बालीलाई भन्ने गरिएको भएता पनि हालका दिनहरुमा विक्रि वितरण हुने सबै बालीलाई नगदेबालीको रुपमा लिने गरिन्छ । उदाहरणको रुपमा हरियो मकैलाई समेत नगदेबालीको रुपमा लिन सकिन्छ । यसवर्ष समग्र नगदेबालीको रुपमा नगद लिने वस्तुहरुलाई लिन थालिएको छ । यस वर्ष नगदेबालीले ढाकेको क्षेत्रफल ४ लाख ६८ हजार हेक्टर र उत्पादन ५७ लाख १९ हजार मेट्रिकटन तथ उत्पादकत्व १२ मेट्रिक टन प्रतिहेक्टर रहेको छ । गत वर्षको तुलनात्मक क्षेत्रफलतर्फ २.१ प्रतिशत, उत्पादन तर्फ ९.४७ प्रतिशत तथा उत्पादकत्व ७.०१ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, (२०६३) का अनुसार तरकारी बिउको अनुसन्धान एवम् उत्पादनका निम्ति सरकारले एउटै छुट्टै निकाय तरकारी विकास शाखाको २०२९ सालमा स्थापना गरि उक्त शाखाले अधिराज्य भरिका फर्महरुमा अधिक तरकारी बिउ उत्पादन कार्यक्रम सञ्चालन गरि उन्नत तरकारी बिउको आपूर्ति व्यवस्थापन मिलाउन प्रयास गरेको थियो तर बागवानी फर्महरु केहि जिल्लामा मात्र सिमित भएको हुनाले अधिराज्यभरि तरकारी बिउको आपूर्ति व्यवस्था मिलाउन असम्भव भएको महशुस गरि कृषि सामग्री संस्थालाई वि.सं. २०३० सालदेखि खाद्यान्नबालीको बिउ बाहेक तरकारी बिउ उत्पादन

एवम विक्ति वितरणको काम सुम्पिएको थियो । त्यसपछि उक्तसंस्थानले विज वृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गरि प्राविधिकहरुको रेखदेखमा विउ छर्ने, तरकारी बालीको विउ प्रशोधन, संचयत तथा कृषकहरुलाई सुव्यवस्थित रूपले विउ विकास तथा विक्ति काम सञ्चालन गर्न थालियो ।

राष्ट्रिय योजना आयोग,(२०६८) का अनुसार जलवायु परिवर्तनका असर कमगर्न सिचाँइ सुविधा सर्वसुलभ बनाउने, सिमान्त भूमिमा कृषिको चाप घटाउने, किटनाशक विषादिको अनुपयुक्त र असुरक्षित प्रयोगबाट वातावरण र जनस्वास्थ्यमा नकारात्मक प्रभाव घटाउने, उपलब्ध कृषि प्रविधिहरु प्रर्याप्त मात्रामा कृषकको थलोमा पुऱ्याउने, रासायनिक मल आयात र वितरण व्यवस्था सुनिश्चित तुल्याउने, युवा जनशक्तिलाई कृषि पेशामा आकर्षित गर्ने, कृषि उपजको प्रशोधन प्रविधिको विकास र विस्तार गर्ने, कृषि एवं स्वच्छता नियमन कार्य प्रभवकारी तुल्याउने, कृषि उत्पादकत्व बढाउन कृषक समूह र सहकारीको संस्थागत विकास व्यवसायिक दक्षता स्रोत परिचालन र कारोवारमा गुणात्मक विकास गर्ने सिमान्तकृत, गरिब, महिला, जनजाति, दलित, मधेसी, मुस्लिम र दुर्गम क्षेत्रका कृषकको कृषि तथा पशु सेवा कार्यक्रममा पहुँच वृद्धि गर्ने कृषि सम्बन्धि औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षामा पहुँच बढाउने जस्ता चुनौतिहरु रहेका छन् ।

२.२. अनुसन्धान साहित्यको अध्ययन(Review of Research Literature)

यस अध्ययनका लागि विभिन्न पुस्तक, लेख रचना, जर्नल तथा अप्रकाशित शोधपत्रलाई अनुसन्धान साहित्यको आधार बनाइएको छ ।

डाँगी (२०७१), का अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी बाली उत्पादनबाट प्राप्त वार्षिक आय रु. १४५२१८०० कूल आयमा ७६.७० प्रतिशत र खाद्यान्न बाली उत्पादनबाट प्राप्त आय रु. ४४१०४५० कूल आयमा २३.३० प्रतिशत हिस्सा रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी बालीबाट प्रति घर वार्षिक औषत आय रु.१४५२१८ र प्रतिव्यक्ति वार्षिक औषत आय रु २६६९४ रहेको छ । भने खाद्यान्न बाली तर्फ प्रतिघर वार्षिक औषत आय रु. ४४१०४ र प्रतिव्यक्ति वार्षिक औषत आय रु. ८१०७ रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी बाली अर्न्तगत सबैभन्दा बढी आलू खेतिबाट ४३.६१ प्रतिशत र सबैभन्दा कम बन्दा गोभीबाट ७.२८ प्रतिशत आय देखिन्छ । यस्तै खाद्यान्नबाली उत्पादन तर्फ सबैभन्दा आय मकै खेतिबाट छ भने सबैभन्दा कम आय कोदो खेतिबाट रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रको

साक्षरतादरलाई हेर्दा साक्षरता ९६.५० प्रतिशत र निरक्षर ३.५ प्रतिशत रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा १०० घरधूरी मध्ये ७५ घरधूरीमा प्रमुख तरकारी तथा खाद्यान्न बाली उत्पादनमा पुरुषको संलग्नता पाइयो भने २५ घरधूरीमा महिलाको संलग्नता पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा सिचाईको समस्या ८४ प्रतिशत, मूल्य स्थिरता ५० प्रतिशत, उन्नत विउविजन ४६ प्रतिशत, शितगृह ७५ प्रतिशत र प्राकृतिक क्षतिपुर्तिको व्यवस्था ८० प्रतिशत कृषि तालिमको व्यवस्था हुनु पर्ने सुझाव किसानहरूले दिएको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा कृषिबाट प्राप्त परिवारको आम्दानीको आधारमा आफ्ना बालबालिकाहरूलाई सरकारी भन्दा निजि विद्यालयमा पढ्न पठाइएको पाइयो ।

हिमालय टाइम्स (२०७३ पुस १३),का अनुसार यस वर्ष धान सँगै मकैको उत्पादन पनि बढेको छ । मुलुकभर २२ लाख ५९ हजार ४ सय मेट्रिक टन मकै उत्पादन भएको छ । गत आर्थिक वर्षमा २२ लाख ३१ हजार ५ सय मेट्रिक टन उत्पादन भएको थियो । चालु आर्थिक वर्षमा भएको मकैउत्पादन गत आर्थिक वर्षको तुलनामा १.२५ प्रतिशतले बढी हो । आव २०७०/७१ म मकै उत्पादन सबैभन्दा उच्च २२ लाख ८३ हजार २२२ मेट्रिक टन थियो ।

घिमिरे (२०६२), का अनुसार प्रमुख नगदेबालीहरूले स्थानीय जिविकोपार्जनमा पारेको प्रभाव शीर्षकमा गरिएको अध्ययनमा अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्न बालीको योगदान १८.१३ प्रतिशत र तरकारी बालीको योगदान ८१.८७ प्रतिशत रहेको थियो । यो प्रतिशतलाई हेर्दा खाद्यान्न बालीको भन्दा नगदे बालीको योगदान चार गुणा बढी रहेको छ । नगदे बालीहरूमा देखा परेका रोगहरू पहिचान गरि उपयुक्त उपचार विधि तथा किराहरूको संक्रमण नियन्त्रण गर्नका लागि उचित विषादिको प्रयोग गर्न सकेका छैनन् । त्यसैले किसानहरूको लागि दक्ष तथा योग्य प्रविधिहरूको आवश्यकता रहेको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका किसानहरूले आफुले उत्पादन गरेको खाद्यान्न बाली सबै उपभोगमा खर्च गरेका थिए भने नगदेबाली ९५ प्रतिशत विक्रि भएको थियो । अध्ययन क्षेत्रका किसानहरूले नगदेबालीमा देखिएका समस्या समाधान गर्न सिचाई सुविधा हुनुपर्ने, उन्नत विउविजन हुनुपर्ने, मल समयमा उपलब्ध हुनुपर्ने, विद्यालयमा कृषिशिक्षा लागू गर्नुपर्ने आदि सुझाव दिएका छन् ।

कडेल (२०६९), का अनुसार तरकारी खेतिले स्थानीय जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव शीर्षकमा अध्ययन गर्नुभएको थियो । अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्न बालीबाट प्राप्त आय १४.६७ प्रतिशत रहेको थियो भने तरकारीबाट प्राप्त आय ८५.३३ प्रतिशत रहेको पाइयो । यस प्रतिशतलाई हेर्दा खाद्यान्न बालीबाट प्राप्त आय भन्दा तरकारी खेतिबाट प्राप्त आय ५ गुणा बढी देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा वार्षिक औषत आय रु. ९५०५० रहेको थियो भने खर्च रु.७७७४६ रहेको पाइयो । यस क्षेत्रमा तरकारी खेति गर्दा उचित बजार व्यवस्थापनको अभाव, सिचाईको अपर्याप्तता, आधुनिक उपकरणको अभाव, स्थानिय व्यापारीको मनोमानी आदि समस्या रहेको पाइयो ।

खनाल (२०७०), का अनुसार पाल्पा अर्गली गाविसमा आधारित भएर गरिएको अनुसन्धान अनुसार पश्चिम एसियामा आज भन्दा करिब दश हजार वर्ष अगाडि मानव पुर्खाहरुले ठुलो स्तरमा खेती तर्गन थालेपछि नै कृषि युगको शुरुवात भयो भन्ने मानवशास्त्रीहरुको भनाइ रहेको छ । नेपालको प्राचिन इतिहास नियाल्दा गोपालवंशीहरुले पहिले पशुपालन गरेका थिए । केहि मात्रामा खेतिको शुरुवात गर्नेहरुमा किराँत वंशीहरु रहेका छन् । राणकालमा सन् १९९२ मा सिंहदरवार र गोदावरीमा प्रयोगशालाको रुपमा २ वटा कृषि कार्यलयहरुको स्थापना भएको थियो । सन् १९३७ मा कृषि परिषद र १९४७ मा २ वटा कृषि फर्महरु ककनी र परवानीपुरमा स्थापना भएको पाइन्छ, त्यस्तै गरि सन् १९५२ मा यु. एस. एडको सहयोगमा त्रिभुवन ग्रामीण विकास विभागको स्थापना भई कार्य भएको पाइन्छ, जसले योजनावद्ध रुपमा कृषि विकास र विस्तार गर्ने उदेश्य राखेको पाइन्छ । पाचौँ पञ्चवर्षीय योजनाकै समयमा सन् १९७२ मा कृषि विभाग अर्न्तगत तरकारीको अनुसन्धान गर्नु र नयाँ प्रविधिको उत्थान गर्दै राम्रो तरकारी विकास कार्यक्रम देशमा सञ्चालन गर्नु थियो तर सन् १९८९ मा आएर यि सम्पूर्ण कार्यको जिम्मेवारी कृषि अनुसन्धान परिषदलाई दिइयो ।

दाहाल (२०७१),का अनुसार नुवाकोट जिल्लामा आधारित भएर गरिएको अनुसन्धान अनुसार प्रमुख तरकारी बालीहरुले कृषकहरुको आय आर्जनमा महत्वपूर्ण भुमिका निर्वाह गरेको छ । तरकारी खेति कम लागतमा बढी उत्पादन हुने नगदेबाली भएकाले सामान्य आर्थिक स्थिति भएका कृषकहरुले पनि सजिलैसँग गर्न सक्छन् । तरकारी खेतिले अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरुले सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा ठुलो योगदान दिएको छ । यस

अध्ययन अनुसार आलु, काउली, बन्दा, मुला र गोलभेडा खेति बाहेक अन्य तरकारी खेतिलाई पनि अध्ययनमा समावेश गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । एक जना व्यक्तिले स्वास्थ्य विकासका लागि दैनिक १००-१२५ ग्राम हरियो सागपात, १००-१२५ ग्राम कन्दमुल तथा जरे तरकारी, ५०-७५ ग्राम गेडागुडी र ३०-५० ग्राम अन्य तरकारी गरि जम्मा ३०० ग्राम ताजा तरकारी अनिवार्य सेवन गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपालको कुल क्षेत्रफल १ लाख ४७ हजार १८१ वर्ग कि. मि. मध्ये हिमालमा ५१ हजार ८ सय ७१ वर्ग कि. मि., तराईमा ३४ हजार वर्ग कि. मि. र पहाडमा ६१ हजार ३ सय ४५ वर्ग कि. मि. रहेको छ । कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको बजेटको ४.१४ प्रतिशत रहेको छ ।

अर्याल (१९९९), का अनुसार थानकोटको महादेवस्थान गाविसमा आधारित भएर गरिएको अनुसन्धान अनुसार त्यस क्षेत्रका कृषकहरु नयाँ प्रविधिको प्रयोग गरि उत्पादन वृद्धि गर्नका लागि एकदमै सचेत रहेका थिए । तिनिहरुले रासायनिक मलको प्रयोग तथा विभिन्न उच्च प्रविधिका रासायनिक एवम् आधुनिक विउ, मल एवम् औजारलाई आफ्नो कृषि व्यवसायमा प्रयोगमा ल्याएका थिए । धान, गहुँ र मकै मुख्य खाद्यान्न बालीहरु रहेका थिए । रायो, खुर्सानी, आलु, काउली आदि फरक फरक किसिमका तरकारीहरुको खेति त्यस क्षेत्रमा गरिएको थियो। जसको कारण तिनिहरुको आयको सम्भाव्य स्रोतको पहिचान भएको थियो । उक्त उत्पादनलाई घरायसी उपभोगमा पनि प्रयोग गरिएको थियो ।

लुइटेल (२०६७), का अनुसार खाद्यान्नबालीबाट प्राप्त आमदानी भन्दा नगदेबालीबाट प्राप्त आमदानी दोब्बरभन्दा पनि बढि देखिन्छ । यसैले गर्दा शैक्षिक क्षेत्रमा पनि नगदेबालीमा संलग्न कृषकका बालबालिकाहरुको शैक्षिक अवस्था खाद्यान्नबालीमा संलग्न कृषकहरुका बालबालिकाको भन्दा राम्रो देखिएको पाइएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि नगदेबालीमा गुणस्तरको अभाव, मुल्यमा उतारचढाव, प्राविधिक ज्ञानको अनभिज्ञता जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

सापकोटा र भट्टराई (२०७०), का अनुसार पहाडी जनताको लागि दैनिक आवश्यकताको वस्तु परिवर्तनको लागि अलैची उत्पादनको भुमिका औल्याउनु भएको छ । उहाँको दृष्टिकोणमा अलैचीबालीको प्रशोधन तथा बजारको राम्रो व्यवस्था भएको खण्डमा रोजगारी तथा आमदानी स्थानीय स्तरमै सिर्जना हुन पुग्छ । धेरैजसो अलैची उत्पादनले नै पहाडी

भेगको आर्थिक सन्तुलन कायम गर्न मद्दत गर्दछ । देशको कुल क्षेत्रफलको ४२ प्रतिशत पहाडी क्षेत्र जसमा १० प्रतिशत भुभाग खेतियोग्य छ । हावापानीका आधारमा धान, मकै, कोदो, गहुँ जस्ता खाद्यान्नबालीको उत्पादन हुँदै आएको छ । अन्नको भण्डार भनेर चिनिने तराई क्षेत्रले कुल भुभागको २३ प्रतिशत ओगटेको छ । जसमध्ये ४० प्रतिशत भूमि खेतियोग्य छ । योक्षेत्र नेपालको खाद्यान्न आपूर्तिको मूल थलोको रूपमा रहेको छ । तराईमा धान, गहुँ प्रशस्त मात्रामा उत्पादन हुने गर्दछ ।

पेक्मा भोटे (२०७१), का अनुसार अदुवा खेति गर्ने कुल ९३ घरधुरी माथि गरेको अध्ययनमा अदुवा खेतिबाट राम्रो नै आयआर्जन गर्ने गरेको पाइएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा कृषकहरूले अदुवा खेतिबाट मात्र वार्षिक रूपमा प्रति घर ४/५ लाख सम्म आम्दानी गर्ने गरेको पाइयो । यस खेतिले प्रत्यक्ष रूपमा कृषकहरूको आम्दानीमा वृद्धि भइ जसको परिणाम स्वरूप शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार जस्ता कुरामा पनि पहुँच वृद्धि भएको पाइयो । अदुवा खेतिबाट प्राप्त आयको कारण स्थानीय कृषकको जीवनशैलीमा पनि सकारात्मक परिवर्तन देखा परेको छ । आम्दानीमा भएको वृद्धिका कारण कृषकहरूको क्रयशक्तिमा पनि वृद्धि भई उनीहरूको जीवनस्तरमा समेत सुधार ल्याउन टेवा पुऱ्याएको छ ।

डोटेल(२०७१),का अनुसार नगदे र खाद्यान्नबालीको प्रति कठ्ठा उत्पादन र त्यसबाट कृषकहरूले प्राप्त गर्ने आम्दानीमा नगदेबालीको अंश बढी रहेको, नगदेबालीबाट प्राप्त आम्दानीको अधिकांश हिस्सा अनुत्पादक क्षेत्रमा खर्च हुने गरेको, उखु र केरा हुनु पूर्वको कृषकहरूको आर्थिक हैसियत भन्दा संलग्नता पछिको आर्थिक हैसियत सबल रहेको, उखु र केरा खेतिमा संलग्न हुनु अघिको किसानको शैक्षिक लगानी भन्दा खेति गर्न थालेपछिको शैक्षिक लगानी बढी भएकाले कृषक परिवारका बालबालिकाहरूले शैक्षिक उपलब्धि बढेको, उन्नत जातको बिउ, मल, किटनाशक विषादि, बजार भण्डारण, कृषि ऋणको उपलब्धता, सिचाई आदिको अभाव रहेको, निजि जमिनको अपर्याप्तता रहेको पाइयो ।

घिमिरे (२०६३), का अनुसार पाल्पा जिल्ला मदनपोखरा गाविसलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइ नगदेबाली र खाद्यान्नबालीबाट प्राप्त आयको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकमा एक शोधपत्र तयार पार्नुभएको छ । उक्त शोधपत्रमा अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्नबाली (धान, मकै, गहुँ) भन्दा नगदेबाली (आलु, काउली, गोलभेडा, मुला) तरकारी खेतिको आय लगभग तिन गुणा बढी रहेको र नगदे तथा खाद्यान्नबालीको आर्थिक तथा सामाजिक प्रभावमा ४६

प्रतिशत योगदान रहेको उल्लेख गरिएको छ । उक्त अध्ययन क्षेत्रमा साक्षरता प्रतिशत ७१.६ प्रतिशत हुनुका साथै उच्च शिक्षा तर्फ पनि आकर्षित रहेको समेत उल्लेख छ । उक्त शोधपत्रमा नगदेबाली र खाद्यान्नबालीको तुलनामा नगदेबालीको लागि बढी लागे पनि सबै खर्च कटाउँदा बच्ने आय बढी नै हुन आएको देखिएको छ । उक्त अध्ययन क्षेत्रमा कृषि ऋणलाई सर्वसुलभ तथा न्यूनतम ब्याजदर कायम गरि उपलब्ध गराउनुपर्ने, कृषि उपज वस्तुको मुल्य सरकारी स्तरबाट निर्धारण गर्नुपर्ने, सिचाईको व्यवस्था, मल विउ तथा औषधीको प्रबन्ध गरि सरकारी स्तरबाटै कृषि सम्बन्धि गुरुयोजना बनाइ प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने जस्तो सुझाव पेश गरिएको छ ।

आचार्य (२०५८), का अनुसार पश्चिम एसियामा आजभन्दा करिब दशहजार वर्ष अगाडि मानव पूर्खाहरुले ठुलो स्तरमा खेतिगर्न थालेपछि नै कृषि युगको शुरुवात भयो भन्ने मानवशास्त्रीहरुको भनाई रहेको नेपालको प्राचिनतम इतिहास नियाल्दा गोपाल वंशीहरुले पहिले पशुपालन गरेका थिए । केहिमात्रामा खेतिको शुरुवात गर्नेहरुमा किराँत वंशीहरु रहेका छन् । राणाकालमा सन् १९२२ मा सिंहदरबार र गोदाबारीमा प्रयोगशालाको रुपमा दुई वटा परवनीपुरमा स्थापना भएको पाईन्छ । त्यस्तै गरि सन् १९५२ मा युएसएडको सहयोगमा त्रिभुवन ग्रामीण विकास विभागको स्थापना भई कार्यभएको पाईन्छ । जसले योजनावद्धरुपमा कृषिविकास र विस्तार गर्ने उदेश्य राखेको पाइन्छ । पाचौँ पञ्चवर्षिय योजना कै समयमा सन् १९७२ मा कृषि विभाग अर्न्तगत बेमौसमी तरकारी विकास कार्यक्रम देशमा सञ्चालन गरेको थियो तर सन् १९८९ मा आएर सम्पूर्ण कार्यको जिम्मेवारी कृषि अनुसन्धान परिषदलाई दिइयो । यस अध्ययन क्षेत्रमा बेमौसमी तरकारी र फलफुलबाट एक मौसममा २ लाख भन्दा बढी नाफा कमाउने ४.८ प्रतिशत रहेका थिए भने १ लाख भन्दा बढी कमाउने ४० प्रतिशत रहेका छन् ।

श्रेष्ठ (२०७२), का अनुसार नेपालको कृषि विकास इतिहासमा इलामले अग्रस्थान ओगटेको छ । परम्परागत कृषि प्रणाली देखि आधुनिक कृषि प्रणाली सम्म आइपुग्दा पनि इलामले कृषि विकासमा आफ्नो वर्चस्व कायम गरेकै छ । परम्परागत कृषि प्रणालीमा अपनाइएको माटो सुधार र संरक्षणका प्रविधिहरु कृषि वन प्रणाली, बाली विविधिकरण, एकिकृत कृषि पद्धति, उत्पादन भण्डारण जस्ता कुराहरु समेत इलामको आफ्नो मौलिक अन्वेषणहरु नेपाल भरि नै उदाहरणको रुपमा लिने गरिन्छ । भुउपयोग, भूमि प्रयोग, स्थान विषेश कृषि

बाली जस्ता कुराहरुमा पनि इलामलाई चिनिन्छ । विविध नगदे बालीहरुलाई अंगालेर निर्वाहमुखी कृषि पद्धतिबाट व्यवसायिक कृषि पद्धतिमा रुपान्तरण भएको पहिलो जिल्लाको रुपमा इलामलाई नै लिने गरिएको छ । हाल उत्पादन क्षेत्रफल र उत्पादन परिमाणको रुपमा धेरै प्रकारका नगदे बालीहरु मार्फत इलामको अर्ध व्यवसायिक र व्यवसायिक कृषिमा प्रवेश गरेको छ । वि.सं. १८२० को दशकमा सिक्किमबाट अलैंचीको विरुवा भित्राएर इलामले नगदेबालीको खेति शुरुवात गरेको पाइन्छ । इलाममा उत्पादित अलैंचीको अन्तराष्ट्रिय बजार (युरोप केन्द्रित) को लागि सन् १९१० कै दशकमा राणाशाकहरुको पहलमा भारतको पटना र मिर्जापुर गरी दुई स्थान अलैंची कोठी स्थापना गरिएकोमा पटनाको अलैंची कोठी सन् १९४७ सम्म पनि सुचारु नभएको इतिहासमा पाइन्छ । यसैगरी सन् १९२० मा इलाम र १९२३ मा इलामको सोक्तिममा चिया बगान स्थापना गरि तत्कालिन वडा हाकिम गजराग सिंह थापाले इलाम जिल्लामा चियाको व्यवसायिक खेतिको शुरुवात गरेका थिए । उक्त बगानबाट उत्पादित चिया भारतको कलकत्ता हुँदै बेलायत सम्म पुग्ने गरेको इतिहासले देखाएको छ । यसले के देखाउछ भने इलाममा हामीले सोचेभन्दा धेरै अगाडिदेखि नै व्यवसायिक कृषिको शुरुवात भइसकेको थियो । इलाम अन्तराष्ट्रिय बजारसम्म आफ्ना उत्पादनहरु पुऱ्याउन सफल भएको थियो । पछिल्लो समयमा पनि स्विजरल्याण्डका आलु विज्ञहरुले इलामलाई आलुको स्वर्ग (धेरै प्रजातिका आलु पाइएको र आलु राम्रो फस्टाउन सक्ने क्षेत्र) को रुपमा पहिचान गर्दै इलामको जौवारीमा आलु विकास केन्द्र समेत स्थापना गरेको थियो ।

बुढाथोकी कृष्णराज (२०६९),का अनुसार अध्ययन क्षेत्रकोमौला गाविसको कुल ८१७घरधुरी मध्ये ५०८ घरधुरी अदुवा खेतिमा संलग्न रहेको र जसमा यस बालीले कृषकको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि जस्ता क्षेत्रमा ठुलो योगदान पुऱ्याएको कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै अदुवा खेतिका साथै सम्पुर्ण कृषि बाली मनसुनमा निर्भर रहेको र जसको कुनै नियमितता नभएकाले सिचाईको उचित व्यवस्था गर्न पर्ने खेतिमा देखापरेका रोगहरु नियन्त्रण गर्न किटनासक औषधीको प्रयोग गर्नुपर्ने तथा अदुवाको बिउलाई भण्डारण गर्नुपूर्व ०.३ प्रतिशत हाईथनएम ४५ को भोलमा ३० मिनेट सम्म डुबाएर राख्नुपर्ने वा मालथिएन पाउडर प्रति क्विन्टल १ के. जी का दरले विउमा छर्कनु पर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

घर्ति प्रदिप कुमार (२०६९), का अनुसार अध्ययन क्षेत्रका कुल जनसंख्याको ८३ प्रतिशत जनसंख्या कृषि पेशामा संलग्न रहेका छन् जसको ६३ प्रतिशत जनसंख्याले अदुवा खेति गर्ने गरेको कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै अदुवा खेतिको किसानहरु माझ बढ्दो लोकप्रियता सँगै यस बालीमा देखिएको विभिन्न समस्याहरु उचित बजार व्यवस्थापनको अभावमा विउ, सिचाँइ जस्ता कुराको समस्या रहनु र यस बालीमा लाग्ने विभिन्न रोगहरुका कारण कृषकहरु समस्याबाट ग्रसित भएको पाईएको छ भने त्यहाँका कृषकको आर्थिक जिवन उठाउने एक मात्र कृषि अदुवा खेतिको विकासको निमित्त क्रान्तिकारी परिवर्तन जरुरी रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

घिमिरे नारायणी (२०६५), का अनुसार खाद्यान्नबाली अर्न्तगत धान, मकै, गहुँ र कोदोको अध्ययन गरिएको थियो भने नगदेबाली अर्न्तगत आलु, उखु, अदुवा खेति आदिको बारेमा अध्ययन गरेको थियो । यस अध्ययनमा खाद्यान्न बाली र नगदेबालीको आमदानी लागत, उत्पादन आदिको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो । अध्ययन क्षेत्रमा कुल आयमा खाद्यान्नबालीबाट प्राप्त आय ७४.६० प्रतिशत थियो भने नगदे बालीबाट प्राप्त आय प्राप्त आय २५.४० प्रतिशत रहेको थियो । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्न बालीबाट प्राप्त आय नगदेबाली भन्दा लगभग ३ गुणा सम्म धेरै रहेको देखिन्छ । र अध्ययन क्षेत्रका खाद्यान्न बालीको समस्याको रुपमा सिचाँइ सुविधाको अभाव र समयमा नै उचित रुपमा मल विउ उपलब्ध हुन नसक्नु रहेको छ भने नगदेबाली तर्फ मुल्यमा अस्थिरता, प्राविधिक ज्ञान र उपकरणको अभाव, किटनाशक विषादिको अभाव आदि समस्याहरु रहेको पाइन्छ ।

अधिकारी (२०६८),का अनुसार उत्पादित सुन्तला विक्रीबाट प्राप्त आय र त्यसको वितरणको स्थिति पत्ता लगाउनु, सुन्तला खेतिले किसानहरुको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव पभा लगाउनु, सुन्तला खेतिमा देखा परेका समस्या पत्ता लगाउनु जस्ता उदेश्यहरु राखिएको थियो । उक्त उदेश्य पुरा गर्न प्राथमिक स्रोतका साथै द्वितीय स्रोतलाई पनि समावेश गरिएको थियो । उक्त शोधपत्रमा कुल क्षेत्रफल १२३९ रोपनी मध्ये ८६६ रोपनीमा सुन्तला खेति गरिएको र जम्मा ५८१६७२ के. जी सुन्तला उत्पादन भएको पाइएको थियो, यसबाट कृषकहरु लाभान्वित भएका थिए । यसरी प्राप्त भएको आमदानीले कृषकहरुको जीवनस्तर क्रमशः माथि उठ्दै गएको पाइएको थियो ।

डोटेल (२०७१),का अनुसार मुख्य नगदेबालीहरुको आम्दानीले स्थानीय समुदायमा पारेको आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभाव: सुन्दरपुर गाविस, मोरङ्ग विषयक शोधपत्र अनुसार, अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरुको नगदेबालीको वार्षिक उत्पादन अध्ययन वर्ष २०७० मा ५०८४० क्विन्टल र वार्षिक आम्दानी रु. ४५०५७८४० थियो भने खाद्यान्न बालीको वार्षिक उत्पादन अध्ययन वर्ष २०७० मा ४६२० क्विन्टल र वार्षिक आम्दानी रु. ८६५६७१० थियो । नगदेबाली लगाउनु पूर्व र पछिको कृषकहरुको वार्षिक आम्दानीलाई तुलना गर्दा नगदेबाली लगाएपछिको आर्थिक अवस्था सुदृढ भएको पाइएको थियो । त्यसैगरि उखु र केरा खेतिमा संलग्न हुनु पूर्व कृषकहरु १७ जना बेरोजगार र १७ जना विद्यार्थी रहेका थिए भने बाँकि कृषि, व्यापार र नोकरीमा संलग्न थिए ।

२.३. अध्ययनका लागि पुर्व अध्ययनको समीक्षा(Implication of the Review for the Research)

अध्ययन अनुसन्धान कार्यमा सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनले ज्यादै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। जसलाई अध्ययन अनुसन्धानको प्रमुख आधारशिला पनि मानिन्छ। सम्बन्धितसाहित्यका अध्ययनद्वारा यसभन्दा अगाडिके कस्ता खोज तथा अनुसन्धान भए? आगामी दिनमा के कस्ता थप अनुसन्धान गर्न सकिन्छ भन्ने मार्गदर्शन समेत प्रदान गर्दछ।

यस अध्ययनमा ग्रामीण कृषि विकासले पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पार्ने प्रभावको अध्ययन गरिने हुदा पूर्व अध्ययनको रूपमा ग्रामिण विकास र कृषि विकासलाई लिएको छ । कृषिको शुरुवात परम्परा देखि नै भएको र आज एक्काइसौं शताब्दीमा आइपुग्दा कृषिमा केहि परिवर्तनहरु देखिएका छन् । जस्तै: कृषिमा व्यवसायिकरण उन्नत विउ विजनको प्रयोग, सिचाई सूविधामा भएको परिवर्तनलाई कृषि विकास भनिन्छ। कृषि पेशामा संलग्न मानिस ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने हुदा कृषि विकास र ग्रामीण विकास एक अर्काका पूरक हुन जान्छन्। त्यसैले कृषिको विकासले ग्रामीण कृषि विकासलाई जनाउछ । यस अध्ययनको लागि ग्रामीण कृषि सम्बन्धी गरिएको पुर्व अध्ययनको रूपमा “डाँगी (२०७१)” लाई लिएको छ। जसमा तरकारी तथा खाद्यान्न बालीबाट प्राप्त आयले किसानको आर्थिक तथा पारिवारिक शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभावको अध्ययन गरिएको छ । उक्त अध्ययनमन तरकारी बाली र खाद्यान्न बालीबाट प्राप्त आयको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ। साथै उक्त आयबाट परिवारको आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको

प्रभाव पनि देखाइएको छ । उक्त शोधपत्र र लेख रचना, जर्नलको जानकारीबाट अनुसन्धान गरिनेछ । जसले अध्ययन कार्यलाई सहज र प्रभावकारी बनाउन सक्छ।

नेपालको संविधान (२०७२), का अनुसार कृषि सम्बन्धी नयाँ व्यवस्थामा नागरिकलाई खाद्य सम्बन्धी हक हुनेछ। नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुनेछ । कानूनबमोजिम कृषि कार्य गर्न भूमिमा पहुँच, स्थानीय बीउबिजन र कृषि प्रजातिको छनोट र संरक्षणको हक हुनेछ । भूमिमाथिको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै जग्गाको चक्काबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरिनेछ । भूउपयोग नीतिअनुसार भूमिको व्यवस्थापन र कृषिको व्यवसायिकरण, औद्योगिकीकरण, विविधिकरण र आधुनिकीकरण गरिनेछ । भूमिको उत्पादनशीलता, प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलनसमेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गरिनेछ । कृषकका लागि कृषि सामग्री, कृषि उपजको उचित मुल्य र बजारमा पहुँचको व्यवस्था गरिनेछ । कृषिमा लगानी बढाउँदै जलवायु र माटो अनुकूलको खाद्यान्न उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्दै खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय, सुरक्षा र सुलभ तथा प्रभावकारी वितरण व्यवस्था गरिनेछ भनि व्यवस्था गरिएको छ।

आर्थिक सर्वेक्षण (आ.व. २०७२/७३) २०७१/७२ मा यसको उत्पादन बढ्न गई २ लाख ८५ हजार ५५० मे. टन . भएको थियो । नगदे बाली अर्न्तगत पर्ने फलफुलको उत्पादन आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा ९ लाख ६५ हजार ४४ मे.टन. भएकोमा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यसको उत्पादन बढ्न गई ९ लाख ९१ हजार ९८ मे. टन. भएको थियो । यस आर्थिक वर्षमा सुन्तलाको क्षेत्रफलमा कमि आएको भएता पनि उत्पादन नघटेको पाइयो । नगदे बाली अर्न्तगत तरकारी बालीको उत्पादन आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा ३४ लाख २१ हजार ३५ मे.टन. भएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यसको उत्पादन बढ्न गई ३६ लाख २९ हजार मे. टन. भएको थियो ।

कुल ग्राहस्थ उत्पादनको भन्डै एक तिहाइ भाग कृषि क्षेत्रले ओगटेको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान ३२.२१ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ३१.६९ प्रतिशत रहने अनुमान छ । खाद्यान्न बालीहरुमा धान बालीको उत्पादन आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा ५० लाख ४७ हजार ४७ मे . टन . भएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यसको उत्पादन घट्न गई ४७ लाख ८८ हजार ६१२ मे .टन . भएको थियो । मकै उत्पादनको हिसाबले धान पछिको दोस्रो प्रमुख खाद्यान्न

बाली हो । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा मकैको उत्पादन २२ लाख ८३ हजार २२२ मे . टन. भएकोमा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यसको उत्पादन घट्न गई २१ लाख ४५ हजार २९१ मे. टन. भएको थियो । उत्पादनको हिसाबले तेस्रो स्थानमा पर्ने गहुँ बालीको उत्पादन आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा १८ लाख ८३ हजार १४७ मे.टन. भएकोमा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यसको उत्पादन बढ्न गई १९ लाख ७५ हजार ६२५ मे. टन. भएको थियो ।

पशुपालन अर्न्तगत आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा बाखाको कुल संख्या १ करोड १लाख ७७ हजार ५३१ रहेको थियो । जसबाट ५९ हजार ५३ मे.टन. मासु उत्पादन भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा बाखाको संख्या बढ्न गई १ करोड २ लाख ५१ हजार ५६९ भएको थियो जसबाट ६० हजार ९०६ मे. टन. मासु उत्पादन भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा कुखुराको संख्या ४ करोड ८० लाख ७९हजार ४०६ थियो । फुल दिने कुखुराको संख्या ८ करोड ३५ लाख २ हजार३८७ थियो । जसबाट आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा ४३हजार १३३ मे.टन मासु उत्पादन भएको थियो भने ८ लाख ५९ हजार ५१५ हजार फुल उत्पादन भएको थियो। त्यसै गरि आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा कुखुराको संख्या ५ करोड १लाख ९५ हजार २८५ र फुल दिने कुखुराको संख्या ८४ लाख १२ हजार ८२० थियो । जसबाट ४५ हजार ४५८ मे.टन. मासु उत्पादन भएको थियो भने ८ लाख ८५ हजार ९४७ हजार फुल उत्पादन भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा दुधालु गाईको संख्या १० लाख २४ हजार ५१३ थियो जसबाट ५ लाख ३२ हजार ३०० मे.टन दुध उत्पादन भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा दुधालु गाईको संख्या १० लाख २५ हजार ९४७ थियो । जसबाट ५ लाख ५७ हजार ६६९ मे.टन. दुध उत्पादन भएको थियो । जुन गत वर्षको तुलनामा ४.७७ प्रतिशतलेबढी हो ।

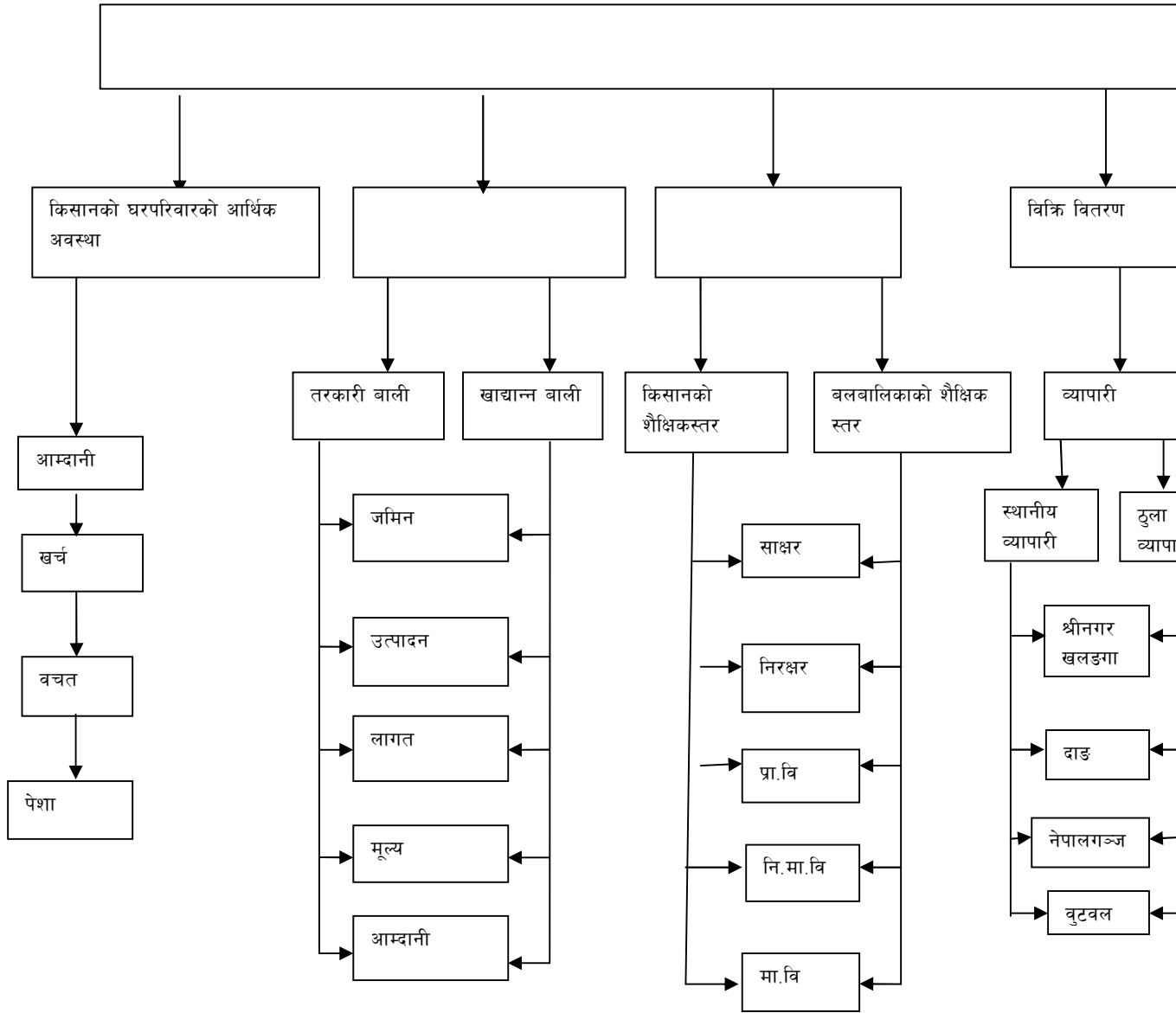
कार्की,(२०७०) का अनुसार पाल्पा जिल्लाको तानसेन नगरपालिकालाई आधार मानेर गरिएको दुग्ध किसानका लागि दुग्ध उत्पादनको मुल्य नामक अनुसन्धानमा मानव सभ्यताको विकास संगसंगै पशुपालनको चलन रहीआएको पाइन्छ । नेपालको अर्थतन्त्र कृषि क्षेत्रमा निर्भर रहेको र भण्डै ८० प्रतिशत जनसंख्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा कृषिमा निर्भर रहेका र तिमध्ये प्रमुख रुपमा खाद्यान्नबाली र पशुपालन पर्दछन् । पशुपालन नेपाली अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसले नेपाली कृषि पद्धतिमा महत्वपूर्ण भुमिका खेल्दछ।यसकोमुख्ययोगदानभनेकोदुध,मासु,ऊन,छाला,हाडहरुकोपरिपुर्तिगर्नुहो । पशुपालन र

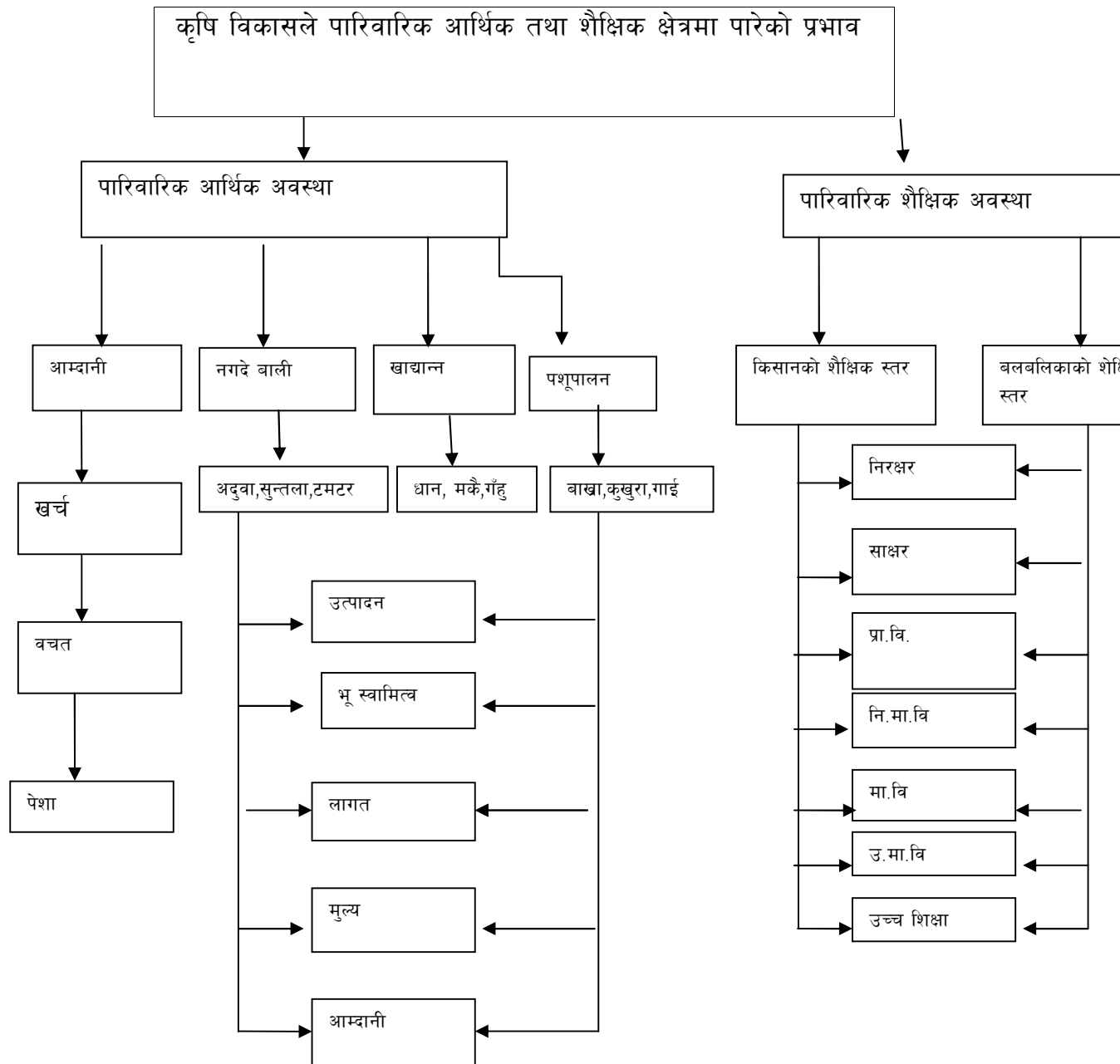
दुध उत्पादनको विकास संगसंगै भएको पाइन्छ। मानव जन्मदेखि नै दुधको महत्व र आवश्यकतालाई ध्यान दिएको पाइन्छ। पशुपालनको व्यवसायिकरण वृद्धि भएको लामो समय भएतापनि विभिन्न अनुसन्धानकर्ताले गरेको अनुसन्धानमा लागत पक्षलाई कम ध्यान दिएको देखिन्छ तर जुनसुकै वस्तुको उत्पादनमा लागतले ठुलो प्रभाव पारेको हुन्छ। वास्तविक उत्पादन लागतसम्बन्धि अध्ययन अनुसन्धान नहुँदा पशुपालनबाट उत्पादित वस्तुको लगानी निश्चित गर्न गाह्रो भएको छ। विगत चार दशकको अवधिमा किसानहरुको जोड र प्राथमिकतामा परिवर्तन आएको छ। पशुपालनको रूपमा नयाँ उद्यमको विकास गरेर आजकल शहरी क्षेत्रका केही मानिसहरु पशुपालनतिर पनि ध्यान दिएको पाइन्छ। दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको दुध तथा मासुको मागले गर्दा नेपालमा पशुपालन व्यवसायको भविष्य राम्रो रहेको छ। तर पनि दिनानुदिन परिवर्तन भैरहने कृषि पद्धति र लागतमुल्यको परिवर्तनले गर्दा लामो समयसम्म एउटै नतिजा प्राप्त हुन्छ भन्नु असान्दर्भिक हुन्छ। दुध तथा मासुको पुर्तिमा वृद्धि गर्नका लागि पशुपालन व्यवसायलाई वृद्धि गर्नुपर्छ जसका लागि कृषकलाई प्रोत्साहित गरेमा मात्र पुरा हुन सक्छ। उनीहरुको लागतका आधारमा उत्पादित वस्तुको मुल्य निर्धारण गरिनुपर्छ।

२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)

पुर्व अनुसन्धान समीक्षाको आधारमा निम्न पक्षहरुमा थप अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

- क) पूर्व अनुसन्धान गरिएका अध्ययनमा तरकारी खेति, कुखुरापालन, धान उत्पादन जस्ता कुराहरुलाई मात्र बढी जोड दिएको तर समग्र कृषि विकासको अवस्थालाई समेट्न नसकेको कारणले यस पक्षमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ।
- ख) यसभन्दा पहिले गरिएका अध्ययन अनुसन्धानहरु समग्र कृषि आम्दानीलाई शैक्षिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित नगरिएका हुनाले यस अध्ययनले कृषि पेशाबाट कृषकहरुले आफ्ना बालबालिकालाई प्रदान गर्न सक्ने शिक्षाको प्रकृतिबारे जानकारी प्राप्त हुने देखिन्छ।
- ग) यसभन्दा अगाडि गरिएका अनुसन्धानहरु केवल कृषिमा उत्पादनको अवस्था र आम्दानीको अवस्थामा मात्र आधारित रहेकोले कृषिमा गर्नुपर्ने लगानी, कृषि विकासका लागि सहयोगी संघसंस्थाहरु जस्ता विषयलाई समेट्न नसकेको कारणले यस्ता पक्षमा थप ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ।

अध्याय तीन (CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान पद्धति(Methods of the Study)

अध्ययनलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न उपयुक्त अध्ययन विधिको छनोट गर्नुपर्दछ । उपयुक्त अध्ययन विधिको छनोट हुन नसकेमा सत्य तथ्य निष्कर्ष निकाल्न कठिन हुन्छ । अतः अध्ययन गर्दा के विषयमा अध्ययन गर्ने ?, कस्तो प्रकृतिको तथ्याङ्कको आवश्यक छ ? तथ्यहरु कहाँबाट कसरी प्राप्त गर्ने ? अध्ययनमा लाग्ने समयावधि, नमुना संकलन विधि लगायतको विषयमा ध्यान दिनु जरुरी छ । यस अध्ययनमा अनुसन्धानको लागि निम्नलिखित विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.१. अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)

यो अनुसन्धान व्याख्यात्मक ढाँचामा आधारित रहेकोछ । यस अध्ययनको विश्लेषण खासगरी प्राथमिक तथ्याङ्कको आधारमा गरिएकोछ । प्राथमिक तथ्याङ्कबाट प्राप्त गर्न नसकिएका तथ्याङ्कलाई यस अध्ययनसंग सम्बन्धित लेख रचना, पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधपत्रबाट सहायक तथ्यांकको रूपमा संकलन गरिएकोछ । तथ्यांक संकलनको लागि आवश्यक प्रश्नावली निर्माण गरी अनुसन्धानकर्ता स्वयम् स्थलगत रूपमा छनौट गरिएको क्षेत्रका कृषक सामु पुगी प्रत्यक्ष अर्न्तवार्ताद्वारा तथ्यांक संकलन गरिएकोछ ।

३.२. तथ्याङ्कका स्रोतहरु(Sources of Data)

यस अध्ययनका लागि प्रयोग गरिने प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतहरु मध्ये प्रमुख स्रोतका रूपमा प्राथमिक स्रोतको प्रयोग गरियो भने आवश्यकता अनुसार द्वितीय स्रोतको पनि प्रयोग गरिएको छ । उक्त तथ्याङ्कका स्रोतलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

३.२.१. प्राथमिक तथ्याङ्कका स्रोतहरु(Primary Sources of Data)

यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्न अध्ययनकर्ता नमुना छनौटमा परेका गुल्मी जिल्ला गौँडाकोट गाविसका किसानहरूसँग प्रत्यक्ष अर्न्तवार्ता गरिएकोछ । त्यसैले यस अध्ययनका लागि प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोतका रूपमा गुल्मी जिल्ला गौँडाकोट गाविसका किसानहरु रहेकाछन्।

३.२.२ सहायक तथ्याङ्कका स्रोतहरु(Secondary Sources of Data)

यस अध्ययनमा सहायक तथ्यांकको रूपमा ग्रामीण कृषि विकाससँग सम्बन्धित पुस्तक , लेख रचना, शोधपत्र, गौँडाकोट गाविस कार्यालयमा रहेका तथ्यांक, जिविसमा प्राप्त हुने तथ्याङ्क आदिलाई समावेश गरिएकोछ ।

३.३. जनसंख्या नमुना आकार र नमुना छनौट रणनीति(Population, Sample Size and Sampling Strategy)

अनुसन्धानको क्रममा स्रोत, साधन तथा समयको सिमितताको कारणले सम्पूर्ण जनसंख्यालाई लिएर अध्ययन गर्न जटिल एवम् कठिन हुने भएकोले सम्पूर्ण जनसंख्याको प्रतिनिधित्व हुने गरि नमूना छनोट गरिएको छ । जसको लागि निम्न प्रक्रिया अपनाइएको छ ।

३.३.१. जनसंख्या (Population)

यो अध्ययन गौँडाकोट गाविसमा गरिने हुँदा यस गाविसका ६५० घरधुरीलाई यस अध्ययनको जनसंख्या लिइएकोछ ।

३.३.२. नमुना अकार(Sample Size)

यस अध्ययनमा गूल्मी जिल्ला गौँडाकोट गाविसमा बसोबास गर्ने ६५० घरधुरीमध्ये २० प्रतिशत अर्थात १३० घरधुरीलाई नमुना आकारको रूपमा छनोट गरिएकोछ ।

३.३.३. नमुना छनौट रणनीति(Sampling Strategy)

साधन स्रोत र समयको सिमितताका कारण सम्पूर्ण जनसंख्यालाई लिएर अध्ययन गर्न कठिन भएकोले सम्पूर्ण जनसंख्याको प्रतिनिधित्व हुने गरि नमुना छनोट गरिएको छ । जसलाई यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

- १) यस अध्ययनलाई सम्पन्न गर्नको लागि उद्देश्यात्मक नमुना छनौट विधिको आधारमा गौँडाकोट गाविसलाई छनोट गरिएकोछ ।
- २) यस गाविसका अधिकांश परिवार कृषिमा संलग्न रहेको र अध्ययनकर्तालाई तथ्याङ्क लिनलाई सहज परेकोले यस गाविसलाई लिइएको छ ।

गौडाकोट गाविसमा ६५० घरधुरी रहेको र यसको २० प्रतिशत अर्थात १३० घरधुरी सामान्य संभावनायुक्त नमुना छनौट अर्न्तगत चिठ्ठा विधिबाट छनोट गरिएको छ ।

३.४. अध्ययन क्षेत्रको परिचय(Introduction of the Study Area)

नेपालको पश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र, लुम्बिनी अञ्चल, गुल्मी जिल्लाको गौडाकोट गाविस यस अध्ययनको अध्ययन क्षेत्रको रूपमा रहेको छ ।

३.५. तथ्याङ्क संकलनका औजारहरु(Tools of Data Collection)

यस अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्नको लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्न र अध्ययनलाई पूर्णता दिनका लागि प्रश्नावली, अभिवृत्ति स्केल, अर्न्तवार्तासूची, अवलोकन, तथा रेटिङ्गस्केल मध्ये निम्न साधनहरु प्रयोग गरिएकोछ ।

क) प्रश्नावली(Questionnaire)

यस अध्ययनको तथ्याङ्क संकलनको लागि नमुना छनौटमा लिएका किसानहरुको आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक विवरण आउने गरि प्रश्नावली निर्माण गरि नमुना छनौटमा परेका कृषकहरुलाई सोधिएको छ । यसका लागि तयार गरिएको प्रश्नको नमूना अनुसूची १ मा राखिएको छ ।

ख) अवलोकन सूची(Observation List)

यस अध्ययनको तथ्याङ्क संकलनको लागि नमूना छनौटमा लिएका किसानहरुको आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउनको लागि अवलोकन सूची तयार गरी अवलोकन गरिएकोछ । अवलोकन सूचीको नमूना अनुसूची २ मा राखिएको छ ।

३.६. तथ्याङ्क संकलनका तरिकाहरु(Techniques of Data Collection)

यस शोधपत्रको उद्देश्य परिपूर्तिका निम्ति आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलन गर्न प्रश्नावली लिएर अध्ययनकर्ता स्वयम् अध्ययन क्षेत्रमा पुगेर प्रत्यक्ष रूपमा उत्तरदातासँग आमनेसामने बसी प्रश्न उत्तरको माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । अध्ययनको तथ्याङ्क संकलनको लागि निम्नलिखित साधनको प्रयोग गरिएको छ ।

क) अर्न्तवार्ता(Interview)

अध्ययनमा आवश्यक तथ्याङ्क संकलनका लागि कृषिमा संलग्न घरपरिवारका सदस्यसँग शोधकर्ता स्वयं उपस्थित भई प्रत्यक्ष रूपमा भेटघाट गरी संरचनात्मक तथा आवश्यकता अनुसार अर्धसंरचित प्रश्नावली मार्फत अर्न्तवार्ता लिई ग्रामीण कृषि विकासले उनीहरूको आर्थिक अवस्था र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउनको लागि तथ्याङ्क संकलन गरिएकोछ ।

ख) अवलोकन(Observation)

यस अध्ययनकोउद्देश्य परिपुर्तिका लागि अनुसन्धानकर्ता स्वयंको उपस्थितिमा विषयसँग सम्बन्धित केहि प्रश्नहरू सोधिएको छ, जसमा उनीहरूको घरको अवस्था, पारिवारिक माहोल, आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था आदिको बारेमा पत्यक्ष छलफल गरियो साथै किसानहरूको घरपरिवारको अवलोकन गरि तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रक्रिया (Data Analysis Procedures)

यस अध्ययनबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्कलाई पाठक तथा मुल्यांकनकर्ता सामु सरल तथा सहज ढंगबाट प्रस्तुत तथा विश्लेषण व्याख्यात्मक रूपमा गरिएको छ । साथै आवश्यक तालिका मा प्रस्तुत गरिएको छ । विश्लेषण गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै वा मिश्रित रूपमा गरिएको छ । परिमाणत्मक तथ्याङ्कबाट प्राप्त जानकारीलाई तालिकाको माध्यमबाट प्रस्तुत गरि व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ भने गुणात्मक रूपमा प्राप्त तथ्याङ्कलाई वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.८ नीतिगत प्रावधान (Ethical Consideration)

यस अध्ययनका क्रममा आवश्यक सूचना तथा तथ्यांक संकलन गर्नका लागि अर्न्तवार्ता लिँदा अर्न्तवार्ता दिने व्यक्तिसँग अनुमति लिइएको छ । उनीहरूबाट प्राप्त सूचनालाई गोप्य राखिनुका साथै प्राप्त तथ्याङ्कलाई घटबढ नगरी जस्ताको तस्तै राखिएको छ । अर्न्तवार्ताको क्रममा उनीहरूसँग घनिष्ट सम्बन्ध राखिएको छ र उनीहरूबाट आएको जवाफमा अध्ययनकर्ताले कुनै किसिमको प्रतिक्रिया नदेखाई सूचना तथा जानकारी प्राप्त गरेको छ । यसरी प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कलाई यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नको निमित्त मात्र

प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा सरोकारवाला व्यक्तिसँग अनुमति लिई उनीहरूलाई विश्वासमा लिई प्राप्त सूचनालाई गोपनीयतामा राखी अध्ययन कार्यलाई अगाडी बढाइएको छ ।

अध्याय चार (CHAPTER FOUR)

४. तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण(Analysis and Interpretation of Data)

४.१ गुल्मी जिल्लाको परिचय(Introduction to Gulmi District)

यस अध्ययनको लागि नेपाल देशको लुम्बिनी अञ्चल अर्न्तगत गुल्मी जिल्ला, गौडाकोट गाविस लाई लिइएको छ । नेपाल अधिराज्यको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अर्न्तगत लुम्बिनी लञ्चलका ६ जिल्ला मध्येमा गुल्मी एक मध्य पहाडी जिल्ला हो । प्रसिद्ध धार्मिक तथा पर्यटकिय स्थल रिडी र रेसुङ्गा यहाँका महत्वपूर्ण स्थल मानिन्छ । समशितोष्ण जलवायु रहेको यो जिल्ला सुन्तला, कफी, फलफुल, अदुवा, आलु,जडिवुटी,वेमौसमी तथा मौसमी तरकारी उत्पादनका लागि उपयुक्त मानिएको छ ।

४.१.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Condition)

गुल्मी जिल्ला २७.५५ अक्षांश देखि २८.२७ उत्तरी अक्षांश र ८३.१३ पूर्वदेखि ८३.३५ पूर्वी देशान्तर विच पर्ने यो एक पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाको पूर्वमा स्याङ्जा र पाल्पा पश्चिममा प्युठान उत्तरमा वाग्लुङ, पर्वत र दक्षिणमा अर्घाखाँची जिल्ला पर्दछन् । यस जिल्लाको क्षेत्रफल ११४९०० हेक्टर ११४९ वर्ग कि. मि. छ र यो जिल्ला समुद्र सतहदेखि ४६५ मि. रिडिदेखि २६९० मि. थाप्ले लेकसम्म रहेको छ । यस जिल्लाको पूर्व पश्चिम सरदर लम्बाई ३० कि .मि. रहेको छ । राजनैतिक रुपमा ३ निर्वाचन क्षेत्र, १३ इलाका र ७९ गाविसमा विभाजित भएको छ । छिमेकी देश भारतबाट करिब १४० कि.मि. र वुटवलबाट ११४ कि.मि. मात्रको दुरीमा रहेको छ । विकासका पुर्वाधार यातायात, विजुली,सञ्चार,स्वास्थ्य, खानेपानी सेवा उपलब्ध छ साथै यस जिल्लाको ७९ गाविसमा मोटर बाटो पुगेको छ ।

४.१.२ जनसाङ्ख्यिक स्थिति (Population Status)

जनगणना २०६८ अनुसार गुल्मी जिल्लाको जम्मा जनसंख्या २,८०,१६० रहेको छ जस अर्न्तगत महिला संख्या १,५९,१६५ रहेको छ भने पुरुषको संख्या १,२०,९९५ रहेको छ । औषत परिवारको आकार ४.३२ रहेको छ भने जनघनत्व प्रति वर्ग कि.मि. २४४ छ । वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर ०.५७ रहेको छ । यस जिल्लाको परिवार सङ्ख्या ६४९२१ रहेको छ । यहाँको ५ वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका साक्षर जनसङ्ख्या जम्मा ७२.५६

प्रतिशत रहेको छ, जस अर्न्तगत पुरुष साक्षर ८१.६५ प्रतिशत छ भने महिला साक्षर ६५.९४ प्रतिशत रहेको छ । गुल्मी जिल्लाका विदेशमा रहने जनसंख्या ५८५६१ रहेको छ जसमा पुरुष ५१२२२ र महिला ७३३९ रहेको छ । (CBS, 2068)

४.२ गौँडाकोट गाविसको परिचय (Introduction to Gaundakot VDC)

४.२.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Condition)

नेपालको पहाडी प्रदेशमा पर्ने गुल्मी जिल्लाको ७९ गाविस मध्ये गौँडाकोट गाविस पनि एक हो । यो गाविस पर्यटकिय स्थल रेसुङ्गाको काखमा अवस्थित रहेको छ । यस गाविसको पूर्वतर्फ विरवास, उत्तरतर्फ भिरबास, पश्चिमतर्फ चारपाला र दक्षिणतर्फ विरवास गाविस रहेका छन् ।

पहाडी क्षेत्र भएकोले यहाँ शीतल हावापानी पाइन्छ साथै यहाँ भिरालो भूभाग रहेको छ । यस गाविसमा मकै बालीको उत्पादन बढी हुन्छ । साथै फलफुलमा सुन्तला खेति बढि हुने गर्दछ ।

४.२.२ जनसांख्यिक अवस्था (Population Status)

नेपाल एक बहुभाषिक, बहुजातिय, बहुसांस्कृतिक राष्ट्र हो । यस गौँडाकोट गाविसमा पनि विभिन्न जातजाति मानिसहरु बसोबास गर्दछन् । यस गाविस २०६८ को जनगणना अनुसार कुल जनसंख्या २६४८ रहेको छ । जसमा पुरुषको संख्या १०५२ र महिलाको संख्या १५९६ रहेको छ । र यस गाविसको कुल घरधुरी संख्या ६५० रहेको छ ।

४.३ नमूना घरधुरी सम्बन्धी विवरण (Description of Sampled Household)

४.३.१ नमूना घरधुरीको संख्या (Number of Sampled Household)

यस अध्ययनमा गौँडाकोट गाविसलाई नमूनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । यहाँको अधिकांश जनसंख्या कृषिमा संलग्न रहेको हुँदा यस गाविसलाई नमूनाको रूपमा छनोट गरिएको हो । यस अध्ययनमा गौँडाकोट गाविसका ६५० घरधुरी मध्ये सामान्य संभावनायुक्त नमूना छनोट विधिको प्रयोग गरि कुल जनसंख्याको २० प्रतिशत वा १३० घरधुरीलाई लिइएको छ । जहाँ ५६० जनसंख्या रहेको छ । यस गौँडाकोट गाविसमा

विभिन्न जातजाति, विभिन्न उमेर समूह र लिङ्गका मानिसहरु बसोबास गर्दछन् । यहाँका सबै मानिसहरु नेपाली भाषा प्रयोग गर्दछन् ।

४.३.२ उमेर समूह अनुसार जनसंख्या (Age-wise Population)

जनगणना २०६८ अनुसार गौँडाकोट गाविसको कुल जनसंख्या २६४८ रहेको छ। जसमा महिलाको संख्या १५९६ र पुरुषको संख्या १०५२ रहेको छ । यस अध्ययनका लागि नमूनाको रूपमा छनोट गरिएका १३० घरधुरीको जनसंख्या ५६० रहेको छ । जसलाई उमेर समूह अनुसार महिला तथा पुरुषको जनसंख्या निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १

उमेर समूहअनुसार जनसंख्या -२०७२

उमेर	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१४ वर्षभन्दा मुनि	६३	७१	१३४	२३.९२
१४-५९	१५८	१५४	३१२	५५.७३
६० वर्षभन्दा माथि	५०	६४	११४	२०.३५
जम्मा	२७०	२९०	५६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १मा नमूना छनोट घरधुरीको उमेर समूह अनुसार जनसंख्याको विवरण देखाइएको छ । यस गाविसमा १४-५९ वर्ष उमेर समूहको जनसंख्या सबैभन्दा बढी ५५.७३ प्रतिशत रहेका छन् । जो विभिन्न पेशामा संलग्न रहेका छन् । १४ वर्ष मुनिको उमेर समूहका वा विद्यालय उमेर समूहका बालबालिका २३.९२ प्रतिशत रहेका छन् । सबैभन्दा कम जनसंख्या ६० वर्षभन्दा माथि वा वृद्धको २०.३५ प्रतिशत रहेको छ । यस तथ्याङ्कबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि यस गाविसमा सक्रिय जनसंख्या बढी रहेको छ ।

४.३.३नमूना छनोट गरिएको घरधुरीको मुख्य पेशा (Main Occupation of Sampled Household)

कुनै समाज वा गाउँको आर्थिक विकासलाई अघि बढाउने अभिभारा त्यहाँको सक्रिय र दक्ष जनशक्ति, गतिशिलतामा निर्भर रहन्छ । त्यसकारण दक्षजनशक्ति समुचित परिचालन र साधनको राम्रो व्यवस्थापन गर्न सके आर्थिक अवस्थालाई सफल बनाउन सकिन्छ । यस दृष्टिकोणले गाँडाकोट गाविसका नमूना छनोट गरिएका घरधुरीको पेशागत अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकाद्वारा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका २

नमूना छनोट घरधुरीको मुख्य पेशा-२०७२

क्र.स.	पेशा	घरधुरी	प्रतिशत
१	कृषि	७४	५६.९३
२	वैदेशिक रोजगार	२९	२२.३०
३	जागिर	१३	१०.००
४	व्यापार	९	६.९३
५	अन्य	५	३.८४
जम्मा		१३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २ अनुसार गाँडाकोट गाविसको मुख्य पेशा कृषि रहेको छ । यहाँका ५६.९३ प्रतिशत घरधुरी कृषिमा निर्भर रहेका छन् । त्यसैगरी २२.३ प्रतिशत घरधुरीको मुख्य आय स्रोत वैदेशिक रोजगारी रहेको पाइन्छ । त्यस्तै जागिरमा १० प्रतिशत, व्यापारमा ६.९३प्रतिशत र अन्य पेशामा ५ घरधुरी वा ३.८४ प्रतिशत संलग्न रहेको पाइन्छ । यहाँका वासिन्दाको मुख्य पेशा अन्य भएतापनि सबैजसो घरधुरीमा खाद्यान्न बाली, नगदेबाली र पशुपालन गरेको पाइन्छ ।

४.३.४ नमूना घरधुरीको जातिगत वितरण (Cast-Wise Distribution of Sampled Household)

नेपाल एक बहुजातिय, बहुभाषिक देश भएकोले यस अध्ययन क्षेत्रमा पनि विभिन्न जातजातिका मानिसहरु मिलेर बसेका छन् । यस क्षेत्रमा ब्राह्मण, क्षेत्री, जनजाति, दलित र अन्य जातजातिका मानिसहरुको बसोबास रहेको छ । यस अध्ययनमा गाविसका सम्पूर्ण जातजातिका मानिसहरु समावेश गरिएको छ । यहाँ नमूना छनोट गरिएको घरधुरीको जातिगत विवरणलाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका ३

जातिगत विवरण- २०७२

क्र.स.	जात	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
१	ब्राह्मण	२२	१६.९३
२	क्षेत्री	३५	२६.९३
३	जनजाती	६६	५०.७६
४	दलित	७	५.३८
जम्मा		१३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका ३ मा अध्ययन क्षेत्रमा जातिगत अवस्थाको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । नमूना छनोट घरधुरीमा सबैभन्दा बढी जनजाति रहेका छन् । जसमा ६६ घरधुरी अर्थात् ५०.७६ प्रतिशत पर्दछन् । त्यसैगरि २२ घरधुरी वा १६.९३ प्रतिशत ब्राह्मण रहेका छन् । क्षेत्री ३५ घरधुरी संख्यामा रहेका छन् । र दलित ७ घरधुरी रहेका छन् । यस अनुसार नमूना छनोट गरिएका सबैभन्दा बढी जनजाति र सबैभन्दा कम वा ५.३८ प्रतिशत दलित घरधुरी पर्दछन् ।

४.४ खाद्यान्न बाली(Cereal Crops)

खाद्यान्न बाली अर्न्तगत धान, मकै, गहुँ, कोदो, जौ, फापर पर्दछन् । नेपालमा उत्पादन तथा क्षेत्रफलको आधारमा धान पहिलो वा प्रमुख खाद्यान्न बाली अर्न्तगत पर्दछ । मकै दोस्रो प्रमुख बालीमा पर्दछ र गहुँ तस्रो स्थानमा पर्दछ । यस अध्ययनमा यि प्रमुख तिन बालीहरु धान, मकै र गहुँ र अन्यलाई लिइएको छ ।

४.४.१नेपालमा खाद्यान्न बाली लगाएको क्षेत्रफल र उत्पादनको स्थिति(Area of Cereal Crops Production and Status of Production in Nepal)

यस अध्ययनमा धान, मकै र गहुँ र अन्यलाई लिइएको हुँदा तलको तालिकामा यि बाली लगाइएको क्षेत्रफल र उत्पादनको स्थितिलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका४
नेपालमा खाद्यान्नबाली लगाएको क्षेत्रफल र उत्पादनको स्थिति
(क्षेत्रफल: हेक्टर, उत्पादन: मे.टन)

बाली	आर्थिक वर्ष २०७२/७३		आर्थिक वर्ष २०७१/७२		आर्थिक वर्ष २०७०/७१	
	क्षेत्रफल	उत्पादन	क्षेत्रफल	उत्पादन	क्षेत्रफल	उत्पादन
धान	१३६२९०८	४२९९०७८	१४२५३४६	४७८८६९२	१४८६९५१	५०४७०४७
मकै	८९१५८३	२२३१५१७	८८२३९५	२१४५२९१	९२८७६१	२२८३२२२
गहुँ	७५३४७०	१८११८८९	७६२३७३	१९७५६२५	७५४४७४	१८८३१४७

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, आ. व. २०७२/७३ (कृषि विकास मन्त्रालय) ।

तालिका४ अनुसार आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा धानको उत्पादन ५० लाख ४७ हजार ४७ मेट्रिक टन भएको थियो । त्यसैगरि आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा धानको उत्पादनमा कमि आई ४७ लाख ८८ हजार ६९२ मे.ट. उत्पादन भएको थियो ।चालु आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा धानको उत्पादन गतवर्षको तुलनामा १०.२ प्रतिशतले कमि भई ४२ लाख ९९ हजार ७८ मे.ट. हुने प्रारम्भिक अनुमान छ । नेपालमा खाद्यान्न बालीमा पर्ने मकैको उत्पादन चालु आर्थिक वर्षमा ८ लाख ९१ हजार ५८३ मे.ट. हुने प्रारम्भिक अनुमान छ । र गहुँको उत्पादन ७ लाख ५३ हजार ४७० मे. ट. हुने अनुमान छ ।

४.४.२ अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्न बाली उत्पादन तथा आम्दानीको वार्षिक अवस्था
(Production of Cereal Crops and Status of Annual Income in the Study Area)

अध्ययन क्षेत्रमा प्रमुख खाद्यान्न बालीको रूपमा मकै, धान, गहुँ रहेका छन् । यि मध्ये पनि उत्पादनको दृष्टिले मकै यहाँको प्रमुख खाद्यान्न बाली हो । मकै उत्पादनको लागि यस क्षेत्रको मौसम अनुकूल रहेको छ । जसले गर्दा अन्य खाद्यान्न बाली भन्दा मकैको उत्पादन बढी गरिन्छ । धान उत्पादनको लागि त्यति उपयुक्त नभएकोले खोलाको छेउछेउमा मात्र धानको खेति गरिन्छ । धान लगाएको ठाउँमा हिउँद मौसममा गहुँ लगाइन्छ । साथै मकै उत्पादन गरिएको क्षेत्रमा पनि गहुँ बाली लगाएको पाइन्छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्न बाली अर्न्तगत धान, मकै र गहुँ र अन्यको उत्पादन, मुल्य तथा क्षेत्रफललाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका ५

खाद्यान्न बाली उत्पादन, क्षेत्रफल,लागत र आम्दानीको वार्षिक अवस्था-२०७२

बाली	क्षेत्रफल (रोपनी)	लागत	उत्पादन केजीमा	प्रतिरोपनी उत्पादन	औषत मुल्य	कुल आम्दानी	खुद आम्दानी
धान	१७५	१९६०००	२१०००	१२०	३०	६३००००	४३४०००
मकै	५९३	५८५०००	३५५८०	६०	३०	१०६७४००	४८२४००
गहुँ	१८७	१५७०००	७४८०	४०	३५	२६१८००	१०४८००
अन्य	५२	१५०००	७८०	१५	४०	३१२००	१६२००
जम्मा		९५३०००				१९९०४००	१०३७४००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका ५ अनुसार नमूना क्षेत्रको आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को खाद्यान्न बाली अर्न्तगत धान, मकै र गहुँको उत्पादन, मुल्य तथा वार्षिक आम्दानीलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस आर्थिक वर्ष अध्ययन क्षेत्रमा १७५ रोपनी क्षेत्रफलमा २१००० के जी धान उत्पादन गरी रु. ६३०००० कुल आम्दानी गरेका छन् । जसको लागत रु. १९६००० भएको छ । यसरी धान उत्पादनबाट कृषकले रु. ४ लाख ३४ हजार खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् । धानको प्रतिरोपनी उत्पादन १२० केजी र औषत मुल्य रु.३० हुन जान्छ । त्यसैगरी मकै

उत्पादनको क्षेत्रफल सबैभन्दा बढी ५९३ रोपनी रहेको छ । जसमा ३५५८० के. जी.मकै उत्पादन भएको थियो । मकैको औषत मुल्य रु. ३० रहेको छ । र यसबाट वार्षिक १० लाख ६७ हजार ४०० आम्दानी भएको देखिन्छ । जसको लागत रु.५८५००० भएको छ । यसरी मकै उत्पादनबाट कृषकले रु. ४ लाख ८२ हजार ४०० खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।

त्यसैगरि खाद्यान्न बालीमा तेस्रो स्थानमा गहुँ पर्दछ । जसको उत्पादन १८७ रोपनी क्षेत्रफलमा ७४८० के जी गहुँको उत्पादन गरिएको छ । गहुँको औषत मुल्य ३५ रहेको र वार्षिक आम्दानी २ लाख ६१ हजार ८०० रुपियाँ रहेको छ ।जसको लागत १ लाख ५७ हजार रहेको छ । यसरी किसानले गहुँ उत्पादनबाट रु.१ लाख ४ हजार ८०० खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश किसानहरु मकै बाली लगाउछन् भने धान र गहुँ कम परिवारले मात्र लगाउँछन् । यस क्षेत्रको उत्पादन स्थानीय क्षेत्रमा नै उपभोग हुन्छ । समग्र नेपालको स्थितिलाई हेर्दा धान पहिलो तथा प्रमुख बालीको रुपमा रहेको छ भने अध्ययन क्षेत्रमा मकै प्रमुख बालीको रुपमा रहेको छ । र यि बालीले ओगटेको क्षेत्रफल पनि बढी छ ।

अन्य खाद्यान्नबालीमा कोदो, जौ, फापर ५२ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको छ । यस वर्ष अन्य खाद्यान्नबालीको उत्पादन ७८० केजी भएको देखिन्छ । जसको औषत मुल्य रु.४० रहेको छ । यसबाट वार्षिक ३१ हजार २०० रुपियाँ कुल आम्दानी प्राप्त भएको पाइयो । यि बाली उत्पादनमा १५ हजार रुपियाँ खर्च गर्नुपर्ने भएको हुँदा कृषकले १६ हजार २०० रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्नबाली उत्पादनमा कुल लागत ९ लाख ५३ हजार भएको देखिन्छ । वार्षिक कुल आम्दानी १९ लाख ९० हजार ४०० रहेको छ । कृषकले यसबाट वार्षिक १० लाख ३७ हजार ४०० रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।

४.५ अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबाली उत्पादन तथा आम्दानीको वार्षिक अवस्था(Production of Cash Crops and Status of Annual Income in the Study Area)

अध्ययन क्षेत्रमा नगदे बाली खाद्यान्न बालीभन्दा कम क्षेत्रफलमा लगाइएको छ । तापनि यो उत्पादन घरायसी उपभोग मात्र नगरी विक्रि वितरण गरिन्छ । तरकारी तथा फलफुल

संकलन केन्द्रमा संकलन गरेर विक्रि वितरण गरिन्छ । उत्पादन अन्य गाविसहरुका साथै अदुवा र सुन्तला औधोगिक क्षेत्र वुटवलसम्म विक्रि हुने गर्दछ । गत वर्षको तुलनामा अदुवा लगाएको क्षेत्रफलमा कमि आएकोले उत्पादनमा पनि कमि आएको छ ।

तालिका ६
अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबाली उत्पादन, क्षेत्रफल, लागत र आम्दानीको अवस्था-२०७२

बाली	क्षेत्रफल (रोपनी)	उत्पादन (के.जी)	लागत (रु.मा)	कुल आम्दानी	प्रतिरोपनी उत्पादन	औषत मुल्य (रु.मा)	खुद आम्दानी (रु.मा)
सुन्तला	४०	८७५०	४५०००	३९३७५०	२९८	४५	३४८७५०
अदुवा	१८	१३५०	२६०००	८१०००	७५	६०	५५०००
गोलभेडा	१२	१२००	१५०००	४२०००	१००	३५	२७०००
अन्य	८	६५०	६०००	२२४००	८१	३५	१६४००
जम्मा			९२०००	५३९१५०			४४७१५०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका ६ मा नगदेबाली अर्न्तगत सुन्तला, अदुवा र गोलभेडाको उत्पादन, आम्दानी तथा वार्षिक आम्दानी प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्षेत्रमा नगदे बाली अर्न्तगत सुन्तलाको उत्पादन सबैभन्दा बढी रहेको छ । सुन्तला ४० रोपनी क्षेत्रफलमा वार्षिक ८७५० के. जी. उत्पादन हुन्छ । जसको औषत मुल्य प्रति के.जी. रु. ४५ रहेको छ । यसबाट वार्षिक रु ३लाख९३ हजार ७५० आम्दानी हुन्छ । यसको लागत वार्षिक रु ४५ हजार रहेको छ । यसरी सुन्तला खेतिबाट वार्षिक रु. ३ लाख ४८ हजार ७५० खुद आम्दानी प्राप्त हुने अध्ययनमा देखिन आएको छ । त्यसै गरि अदुवा खेति १८ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको छ । जसमा अदुवा उत्पादन १३५० के.जी. भएको छ । अदुवाको प्रति के. जी. मुल्य रु. ६० रहेको छ । यसबाट वार्षिक आम्दानी रु. ८१ हजार हुन्छ । जसको लागत रु २६ हजार रहेको छ । यसरी अदुवाबाट किसानले वार्षिक रु.५५ हजार प्राप्त गरेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबालीको रूपमा गोलभेडा पनि उत्पादन गरिन्छ । गोलभेडा १२ रोपनी क्षेत्रफलमा १२ हजार के. जी वार्षिक उत्पादन हुन्छ । जसको औषत मुल्य रु. ३५ रहेको छ । यसबाट वार्षिक रु. ४२ हजार कुल आम्दानी भएको । गोलभेडा उत्पादनको लागि वार्षिक रु. १५

हजार लगानी गर्नुपर्दछ । यसरी टमटर खेतिबाट वार्षिक रु. २७ हजार कृषकहरूले खुद आम्दानीको रूपमा प्राप्त गर्दछन् । त्यस्तै अन्य नगदेबाली अर्न्तगत आलु, सिमि, साग ८ रोपनी क्षेत्रफलमा उत्पादन गरिएको छ । जसको प्रतिरोपनी उत्पादन ८० के.जी. छ र कुल उत्पादन ६४० के. जी. भएको देखिन्छ । यसबाट वार्षिक कुल आम्दानी २२ हजार ४०० रुपैयाँ भएको पाइयो । अन्य नगदेबाली उत्पादनको लागि ६ हजार खर्च लाग्ने हुँदा कृषकले १६ हजार ४०० रुपैयाँ खूद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबाली उत्पादनमा कुल ९२ हजार लगानी लागेको छ र वार्षिक खुद आम्दानी ४ लाख ४७ हजार १५० भएको छ । नमुना छनोट घरधुरीमा नगदेबाली अर्न्तगत अन्य खेति कम क्षेत्रफलमा उत्पादन गरेका छन् र प्राप्त आम्दानी पनि कम नै छ ।

४.६ खेति गरेको जमिनको प्रकृति(Nature of Cultivated Land)

गौँडाकोट गाविसको आय आर्जनको मुख्य स्रोत कृषि हो । यस क्षेत्रमा भिरालो जग्गा जमिन बढी भएको र रातो चिम्ट्याइलो माटो रहेको हुँदा खाद्यान्न बालीमा मकै उत्पादनको लागि उपयुक्त मानिन्छ भने धान खेतको लागि त्यति उपयुक्त मानिदैन । यस क्षेत्रमा सुन्तला र मौसमी तथा बेमौसमी तरकारी उत्पादनको लागि उपयुक्त देखिन्छ । तर प्रर्याप्त मात्रामा नगदेबाली उत्पादन नभएको देखिन्छ । नमुना छनोट घरपरिवारले खेति गरेको जमिनको प्रकृतिलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ७

खेति गरिएको जमिनको प्रकृति-२०७२

क्र. सं.	जग्गाको प्रकृति	क्षेत्रफल (रोपनीमा)	प्रतिशत
१	भिरालो	७०९	८४
२	समथर	१३५	१६
जम्मा		८४४	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रको खेति गरेको जम्मा जमिनको क्षेत्रफल ८४४ रोपनी रहेको छ । जसमा अधिकांश अर्थात् ७०९ रोपनी क्षेत्र भिरालो जग्गा रहेको छ । बाँकी १३५ रोपनी अर्थात् १६ प्रतिशत जग्गा समथर रहेको छ । बढी भिरालो जमिन भएकोले खाद्यान्न बाली उत्पादन कम हुने गरेको कृषकहरू बताउँछन् ।

४.७ अध्ययन क्षेत्रमा पशुपंक्षी उत्पादन तथा आम्दानीको वार्षिक अवस्था(Production of Animal/Birds and Status of Annual Income in the Study Area)

गौँडाकोट गाविसका अधिकांश घरधुरी कृषिमा संलग्न रहेको हुदाँ पशुपंक्षी पालन पनि अधिकांश घरपरिवारले गरेका छन् । जसले यहाँका कृषकको जीवनस्तर उकास्न सहयोग पुऱ्याएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा गाईपालन, बाखापालन र कुखुरापालनलाई लिइएको छ । यस क्षेत्रमा व्यवसायिक कुखुरा र बाखापालन गरिएको छ । लोकल कुखुरा घरायसी आवश्यकता पूरा गर्न र ब्रोइलर कुखुरा व्यवसायिक रूपमा पालन गरिएको छ । त्यसै गरि गाई पालनले पनि कृषकको आम्दानी बढाएको छ ।

तालिका ८
अध्ययन क्षेत्रमा पशुपंक्षी उत्पादन, लागत तथा आम्दानीको अवस्था
बाखा पालन-२०७२

पशु	संख्या	मासु उत्पादन (केजीमा)	लागत (रु. मा)	औषत मुल्य प्रति केजी (रु. मा)	कुल आम्दानी (रु. मा)	खुद आम्दानी (रु. मा)
खसी/बोका	७१२	१७८००	३५०००००	५००	८९०००००	५४०००००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका ८ अनुसार खसी बोकाको संख्या ७१२ रहेको छ । जसबाट १७ हजार ८०० के.जी. मासु उत्पादन भएको र यसबाट वार्षिक कुल आम्दानी ८९ लाख रहेको छ । प्रति के. जी. मासुको औषत मुल्य ५०० रहेको छ । जसको वार्षिक लागत रु. ३५ लाख हुन्छ । यसरी किसानले वार्षिक रु. ५४००००० खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।

तालिका ९
कुखुरा पालन-२०७२

पंक्षी संख्या	अण्डा उत्पादन (संख्यामा)	अण्डाको औषत मुल्य(रुमा)	लागत (रु.मा)	मासुको उत्पादन के.जीमा)	औषत मुल्य (रुमा)	कुल आम्दानी (रु.मा)	खुद आम्दानी (रुमा)
१०५७	९५५	११	१७८५००	२२२७	३००	५६७००५	३८८५०५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका ९ अनुसार नमूना क्षेत्रमा कुखुराको संख्या १०५७ गोटा रहको छ । जसबाट २२२७ के. जी मासु उत्पादन भएको थियो र यसको औषत मुल्य ३०० रहेको छ । त्यसैगरि ९५५ गोटा अण्डा उत्पादन भएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा अण्डाको औषत मुल्य रु. ११ रहेको थियो । समग्रमा कुखुरा पालनमा १ लाख७८ हजार ५ सय रुपियाँ लगानी गर्नुपर्दछ । जसबाट कुल आम्दानी रु. ५ लाख ६७ हजार ५ हुन आउँछ । यसरी कृषकहरुले वार्षिक ३ लाख ८८ हजार ५०५ रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।

तालिका १०
गाई/भैंसीपालन-२०७२

पशु	संख्या	दुध उत्पादन (लिटरमा)	लागत (रु. मा)	औषत मुल्य प्रति लिटर (रु. मा)	कुल आम्दानी (रु. मा)	खुद आम्दानी (रु. मा)
गाई/भैंसी	५२	१२४०००	२६०००००	३५	४३६८०००	१७६८०००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

अध्ययन क्षेत्रमा गाई/भैंसीको संख्या ५२ रहेको छ । जसबाट वार्षिक १,२४,००० लिटर दुध उत्पादन हुन्छ । प्रति लिटर दुधको मुल्य ३५ रहेको छ । दुधबाट वार्षिक कुल आम्दानी ४३ लाख ६८ हजार हुन आउँछ । गाईपालनमा वार्षिक २६ लाख रुपियाँ लगानी लाग्दछ । यसरी किसानहरुले वार्षिक रु. १७ लाख ६८ हजार खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।

नमूना छनोट घरधुरीमा सबैभन्दा बढी आम्दानी खसी बोकाबाट भएको पाइयो । पशुपंक्षी पालनबाट यस क्षेत्रका कृषकहरुको आम्दानी राम्रो भएको पाइयो । यहाँ उत्पादित खसी बोका, कुखुरा विक्रि वितरण गर्ने गरेको पाइयो साथै गाइको दुध गाउ गाउबाट संकलन गरेर गुल्मी जिल्लाको सदरमुकाम तम्घास बजारमा विक्रि गरेको पाइयो । पशुपंक्षीबाट हुने आम्दानीले अन्य घरायसी आवश्यकता परिपूर्ति गर्न टेवा पुगेको कृषकहरुले बताए ।

४.८ अध्ययन क्षेत्रमा कृषि विकासका लागि सहयोगी संस्थाहरु(Co-operative Organization for Agriculture Development in Study Area)

अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न संघ संस्थाहरुले पनि सहयोग तथा अनुदान उपलब्ध गराएको पाइयो । जसमा गाविस, भेटेरेनरी साथै अन्य संघ संस्थाहरु रहेका छन् । विभिन्न संघ

संस्थाबाट विभिन्न क्षेत्रमा सहयोग प्राप्त गर्ने घरपरिवारलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा कृषि विकासमा विभिन्न संघ संस्थाहरूले पनि सहयोग गरेको पाइयो । यहाँ गौँडाकोट गाविसको कार्यालयले कृषि बजेटको रूपमा रकम छुट्याई उन्नत जातको विउविज, उन्नत जातका बाखा, जर्सी गाई खरिद गर्न सहयोग गरेको कृषकहरूले बताएका छन् । त्यसै गरि भेटेरेनरी, साना किसान सहकारी संस्था, दुर्गा वचत, कृषि परियोजनाले पनि कृषि विकासका लागि सहयोग प्रदान गर्दै आइरहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा कृषि विकासमा सहयोग पुऱ्याएको संघ संस्थाको विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ११
अध्ययन क्षेत्रमा कृषि विकासमा सहयोग पुऱ्याउने संस्थाहरू-२०७२

क्र. सं.	संस्था	घरधुरी	प्रतिशत	कैफियत
१	गाविस	६	१३.९५	१३० घरधुरीमा ८७ घरधुरीले वि.सं. २०७२ सालमा संस्थाहरूबाट सहयोग प्राप्त गरेका छैनन् ।
२	भेटेरेनरी	४	९.३०	
३	साना किसान सहकारी (केयुबिके)	११	२५.५८	
४	दुर्गा वचत सहकारी	७	१६.२८	
५	कृषि परियोजना	१५	३४.८९	
जम्मा		४३	१००	

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका ११मा कृषि विकासमा टेवा पुऱ्याउने संस्थाहरू र त्यसबाट लाभ प्राप्त गर्ने घरपरिवारको संख्या प्रस्तुत गरिएको छ । नमूना छनोट घरधुरी १३० मध्ये २०७२ सालमा ४३ घरपरिवारले गाविस, भेटेरेनरी साथै अन्य संस्थाबाट सहयोग प्राप्त गरेको पाइयो । जसमा गाविसबाट सहयोग प्राप्त गर्ने घरधुरी संख्या ६ अर्थात् १३.९५ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरि भेटेरेनरीबाट सहयोग प्राप्त गर्ने ४ अर्थात् ९.३ प्रतिशत घरपरिवार रहेको छ । साना किसान सहकारी संस्था मार्फत के. यू. बि. के बाट ११ घरपरिवारले सहयोग प्राप्त गरेका छन् । दुर्गा वचत सहकारी संस्थाबाट संस्थाबाट सहयोग प्राप्त गर्ने ७ घरपरिवार रहेका छन् । त्यसैगरि कृषि परियोजनामार्फत १५ घरपरिवारले सहयोग प्राप्त गरेका छन् । यसरी कृषि परियोजनाबाट सबैभन्दा बढी घरपरिवारले सहयोग प्राप्त गरेका छन् ।

४.८.१ क्षेत्रगत आधारमा प्राप्त सहयोगको विवरण(Sectorwise Details of Received Help)

अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न संस्थाहरूले विभिन्न क्षेत्रमा सहयोग प्रदान गरेका छन् । कृषि विकासमा सहयोग पुऱ्याइ कृषकको जीवनस्तर उकास्नको लागि सिचाँइ, विउविजन, तालिमका साथै अनुदान रकम समेत प्रदान गरेका छन् । विभिन्न संघ संस्थाले विभिन्न क्षेत्रमा प्रदान गरेका सहयोग प्राप्त गर्ने घरपरिवारको विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १२

अध्ययन क्षेत्रका किसानहरूले विभिन्न क्षेत्रमा प्राप्त सहयोग-२०७२

क्र. सं.	क्षेत्रहरू	घरधुरी	प्रतिशत
१	सिचाँइ	५	११.६३
२	विउविजन	१७	३९.५३
३	तालिम	१६	३७.३१
४	अनुदान रकम	५	११.६३
जम्मा		४३	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १२ मा अध्ययन क्षेत्रका किसानहरूले विभिन्न संघ संस्थाहरूबाट विभिन्न क्षेत्रमा सहयोग प्राप्त गर्ने घरपरिवारको संख्या देखाइएको छ । जसमा सिचाँइ सुविधा प्राप्त गर्ने ५ घरधुरी रहेका छन् । विउविजन प्राप्त गर्ने १७ घरधुरी रहेका छन् । त्यसै गरि विभिन्न संस्थाहरूले प्रदान गरेको तालिम प्राप्त गर्ने परिवार संख्या १६ रहेको छ । प्राप्त सहयोग अनुदानको रूपमा प्राप्त गर्ने ५ घरपरिवार रहेका छन् । यस क्षेत्रमा २०७२ सालमा विभिन्न संस्थाहरूबाट सहयोग प्राप्त गर्ने जम्मा ४३ घरधुरी रहेका छन् । जसमा सबैभन्दा बढी विउविजन प्राप्त गर्ने घरधुरी ३९.५३ प्रतिशत रहेका छन् भने सबैभन्दा कम सिचाँइ र अनुदान रकम प्राप्त गर्ने घरपरिवार ११.६३ प्रतिशत रहेका छन् । यस क्षेत्रमा सहयोग प्राप्त गर्ने घरपरिवारमा विशेष गरि व्यवसायिक रूपमा कृषि कार्य गरिरहेका र गर्न चाहने छन् ।

४.९ कृषि आयको प्रर्याप्तताको अवस्था(Sufficiency of the Income from Agriculture)

अध्ययन क्षेत्रका प्रायजसो घरपरिवारले कृषि कार्य गरिरहेका छन् । जसमा पशुपालन, फलफुल, तरकारी, खाद्यान्न बाली लगाउने गर्दछन् । कृषकहरु दैनिक रुपमा कृषि कार्यमा लागि रहँदा पनि कृषि उत्पादन तथा त्यसबाट प्राप्त आयले वर्षभरि खान नपुग्ने अवस्था रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा उत्पादित कृषि आयको प्रर्याप्ततालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १३

कृषि आयको प्रर्याप्तता-२०७२

क्र.सं.	प्रर्याप्ताको अवस्था	घरधुरी	प्रतिशत
१	वर्षभरि खान पुग्ने	५३	४०.७६
२	६ महिना खान पुग्ने	३५	२६.९३
३	३ महिना खान पुग्ने	३९	३०.००
४	१ महिना खान पुग्ने	३	२.४१
जम्मा		१३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १३ मा अध्ययन क्षेत्रमा कृषिबाट प्राप्त आमदानी वा कृषि उत्पादनको प्रर्याप्तता प्रस्तुत गरिएको छ । १३० घरधुरी मध्ये ५३ घरपरिवारलाई कृषि उत्पादनले वर्षे भरि खान पुग्ने देखिएको छ । त्यस्तै कृषि उत्पादनले ६ महिना खान पुग्ने घरधुरी ३५ अर्थात २६.९३ प्रतिशत रहेको छ । ३ महिना मात्र खान पुग्ने घरधुरी ३९ अर्थात ३० प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरि कृषि उत्पादन अति न्यून हुने र अन्य पेशा मुख्य पेशाको रुपमा रहेका ३ घरधुरीलाई कृषि उत्पादनले १ महिना मात्र खान पुग्ने बताएका छन् । यस अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा सबैभन्दा धेरै अर्थात ४०.७६ प्रतिशत घरधुरीलाई कृषिबाट प्राप्त आमदानीले वर्षे भरि खान पुग्ने देखियो भने सबैभन्दा कम घरधुरी अर्थात २.४१ प्रतिशत घरपरिवारलाई कृषि उत्पादनले १ महिना मात्र खान पुग्ने देखिन आएको छ ।

४.१० कृषिमा देखिएका समस्याहरू(Problems of Agriculture)

अध्ययन क्षेत्रमा प्रमुख पेशाको रूपमा रहेको कृषि पेशामा विभिन्न समस्याहरू भएको किसानहरूले बताएका छन् । जस्तै: सिचाँइको अभाव, खेति सम्बन्धी प्राविधिक ज्ञानको कमी, गुणस्तरीय तथा उन्नत बिउविजनको अभाव लगायतका समस्याहरू रहेका छन् । यस अध्ययनमा कृषकसँगको प्रत्यक्ष भेटवार्ता र अवलोकाद्वारा देखिएका समस्याहरू प्रस्तुत गरिएको छ । जसलाई बुँदागत रूपमा निम्न लिखित रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. सिचाँइको अभाव (Lack of Irrigation)

नमूना छनोट घरपरिवारको कृषिको प्रमुख समस्याको रूपमा सिचाँइको अभाव रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका सबैजसो ठाउँमा सिचाँइ सुविधा पुगेको छैन । खेतिपातिको लागि मनसुनमा भर पर्नुपरेको छ । खोलाको किनारमा रहेका खेतमा मात्र सिचाँइको सुविधा छ । जसमा धान र गहुँ उत्पादन गरिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा धेरै भाग भिरालो जमिन रहको हुँदा मकै उत्पादन, सुन्तला, अदुवा, टमटर खेतिको लागि आवश्यक सिचाँइ सुविधा पुगेको छैन । जसले गर्दा किसानहरू मौसम अनुसारका बालीमात्र लगाउँछन् । बेमौसमी तरकारी लगायत अन्य बाली लगाउन सकिरहेका छैनन् ।

२. बाटोको समस्या (Lack of Roadways)

अध्ययन क्षेत्रका किसानहरूको दोस्रो ठूलो समस्याको रूपमा बाटो रहेको छ । गौँडाकोट गाविसका सबै वडाहरूमा मोटरबाटो पुगेको भएतापनि कच्ची बाटो भएको हुँदा वर्षातमा पहिरो गएर बाटो बन्द भएको र पुननिर्माणको अभावमा अलपत्र रहेका छन् । वडा नं. ६ र ८ मा मात्र बाटो सञ्चालनमा रहेको छ । अन्य वडाका कृषकहरूलाई मल, बिउविजन र उत्पादित वस्तु ओसार पसारमा समस्या परेको देखिएको छ ।

३. बजारको अभाव (Lack of Market)

अध्ययन क्षेत्रमा वस्तुको उचित मुल्य र बजारको अभाव रहेको पाइयो । गौँडाकोट गाविसको स्थानीय बजारमा केहि उत्पादित वस्तु विक्रि वितरण गर्न सकिने र दुर्गा वचत फलफुल तथा तरकारी संकलन केन्द्रमा पनि विक्रि गर्न सकिन्छ । तर यहाँ थोरै मात्रामा र कम मुल्यमा विक्रि गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको छ । बढी मात्रामा उत्पादित फलफुल तथा तरकारी विक्रिको लागि बजारको अभाव देखिएको छ । जस्तै : सुन्तला, अदुवा आदि ।

४. चरन क्षेत्रको अभाव (Lack of Grazing Land)

अध्ययनक्षेत्रमा बाखापालनको लागि चरनक्षेत्रको अभाव रहेको कृषकहरूले बताएका छन् । नजिक गाउँबस्ती र खेतवारी रहेको हुँदा खुल्ला चौर वा चरन क्षेत्रको अभाव देखिएको छ । जंगलमा चरनको लागि टाढा जानुपर्ने र त्यो पनि अप्रयाप्त रहेको देखिन्छ । साथै जंगलमा बाघले बाखा आक्रमण गर्ने जोखिम पनि उत्तिकै छ । जसले गर्दा गर्दा व्यवसायिक बाखापालनमा कृषकहरू आकर्षित हुन सकेका छैनन् ।

५. कर्जा(Loan)

कृषि विकासका लागि कर्जाको आवश्यकता पर्दछ । कृषकहरूसँग पैसा तत्काल नहुने हुँदा कर्जाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यसका लागि स्थानीय स्तरमा बैङ्क, सहकारी हुनुपर्दछ । अध्ययन क्षेत्रमा साना किसान सहकारी संस्थाले सञ्चालन गरेको साना किसान बैङ्क रहेको छ । जसले २०७० सालमा देशमै उत्कृष्ट सहकारी भई पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल भएको थियो । साना किसान बैंकले यसमा आवद्ध समूह तथा घरपरिवारलाई ऋण उपलब्ध गराउँदै आएको छ । यो संस्थामा आवद्ध नभएका घरपरिवारले सहूलियत ऋणको अभाव रहेको बताएका छन् । जसले गर्दा कृषिमा प्रयाप्त लगानी नहुँदा कृषि व्यवसायिकरण बन्न सकेको छैन । यसले कृषि विकासको अवस्था कमजोर रहेको छ ।

६. कम उत्पादकत्व (Low Productivity)

अध्ययन क्षेत्रको अधिकांश अर्थात् ८४ प्रतिशत भूभाग भिरालो रहेको छ । यस क्षेत्रमा खाद्यान्न बाली तथा नगदे बाली उत्पादनको लागि श्रम लगायत विउविजन, मल प्रयाप्त लगानी गरेतापनि उत्पादन हुँदैन । भिरालो जमिन र चिम्ट्याइलो माटो भएको हुँदा खेतिपाती राम्रो नहुने कृषकहरूले बताएका छन् । जसले गर्दा यस क्षेत्रमा कृषिको उचित विकास हुन सकेको छैन ।

७. रोग(Diseases)

किसानहरूलाई अर्को ठूलो समस्याको रूपमा बाली तथा पशुपंक्षीमा लाग्ने रोग रहेको पाइयो । खेतबालीमा किरा लाग्ने, फल कुहिने, बोटै कुहिने जस्ता समस्या रहेका छन् । त्यसै गरि कुखुरा रोग लागेर मर्ने, बाखामा पनि यो समस्या देखिएको छ ।

द. गोदाम व्यवस्थाको अभाव (Lack of Godown)

बालीनाली भित्र्याउने समयभन्दा पछिको समयमा कृषि उत्पादनको मुल्य वृद्धि हुने हुँदा त्यस समयसम्मको लागि सुरक्षित राख्न गोदामको आवश्यकता पर्दछ । तर अध्ययन क्षेत्रमा सुरक्षित गोदामको व्यवस्था नभएकाले किसानले आफ्नो उत्पादन बाली भित्र्याउने समयमा नै विक्रि गर्नुपर्ने हुनाले उनीहरूले आफ्नो उत्पादनबाट फाइदा लिन सकेका छैनन् भने अर्को तर्फ कृषि बजारको विकासको समस्या पनि यथावत् रहेको छ ।

९. मध्यस्थकर्ताहरूको बोलवाला (Excessive Role of Middleman)

गाउँका किसानहरूको र शहरको विचमा धेरै मध्यस्थहरू रहि किसानहरूलाई भुक्त्याउने र उनीहरूद्वारा उत्पादित कृषि पैदावार कम मुल्यमा लिने हुनाले कृषि बजारमा विकास हुन सकेको छैन ।

४.११ अध्ययन क्षेत्रको वार्षिक आम्दानीको अवस्था (Annual Income of the Study Area)

अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न पेशा अङ्गालेका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । अन्य पेशा अङ्गालेको भएतापनि प्रत्येक घरधुरी कृषिमा पनि संलग्न रहेका छन् । कृषि बाहेक आम्दानीका अन्य स्रोतमा वैदेशिक रोजगार, जागिर, व्यापार आदि रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा धेरै घरधुरीका युवा जमात वैदेशिक रोजगारीमा गएका छन् । अध्ययन क्षेत्रको कुल आम्दानी अवस्थालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका १४

अध्ययन क्षेत्रको वार्षिक कुल आम्दानीको अवस्था-२०७२

क्र . स .	आम्दानीका स्रोत	जम्मा आम्दानी रु.	प्रतिशत
१	कृषि	९०४१०५५	३३.०८
२	वैदेशिक रोजगार	१३३०००००	४८.६४
३	जागिर	२७०००००	९.८८
४	व्यापार	१५०००००	५.४८
५	अन्य	८०००००	२.९२
जम्मा		२७३४१०५५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १४ मा अध्ययन क्षेत्रका १३० घरधुरीको वार्षिक आम्दानी अवस्था देखाइएको छ । सबैभन्दा बढी आम्दानी वैदेशिक रोजगारबाट ४८.६४ प्रतिशत भएको छ भने कृषि क्षेत्रबाट ३३.०८ प्रतिशत आम्दानी भएको देखिन्छ । जागिरबाट ९.८८ प्रतिशत, व्यापारबाट ५.४८ प्रतिशत र अन्य व्यवसायबाट २.९२ प्रतिशत आम्दानी भएको देखिन्छ । माथिको तालिकामा कृषिबाट प्राप्त वार्षिक आम्दानी रु. ९० लाख ४१ हजार ५५ रहेको छ भने अध्ययन क्षेत्रको कुल आम्दानी रु. २ करोड ७३ लाख ४१ हजार ५५ रहेको छ । यस कारण अध्ययन क्षेत्रमा कृषिको आम्दानी योगदान दोस्रो स्थानमा अर्थात् ३३.०८ प्रतिशत रहेको छ ।

४.१२ अध्ययन क्षेत्रमा खर्च विवरण (Expenditure in the Study Area)

खर्च आम्दानी अनुसार हुने गर्दछ । अध्ययन क्षेत्रमा धेरै घरधुरीमा गर्ने खर्च उपभोग, शिक्षा, स्वास्थ्य, चाडपर्व र विविध रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका नमूना घरधुरीको खर्च विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । जसलाई क्षेत्रगत रूपमा अलग अलग देखाइएको छ ।

तालिका १५

नमूना छनोट घरधुरीको क्षेत्रगत खर्च विवरण

क्र.स.	खर्चको विवरण	खर्च रकम रु. मा	प्रतिशत
१	उपभोग	९६०००००	३९.८१
२	शिक्षा	८२०००००	३४.०१
३	स्वास्थ्य	३७०००००	१५.३४
४	चाडपर्व	११०००००	४.५७
५	अन्य	१५१००००	६.२७
जम्मा		२४११००००	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १५ मा नमूना छनोट घरधुरीको क्षेत्रगत खर्च विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी खर्च उपभोगमा हुने गरेको पाइयो । उपभोगमा ३९.८१ प्रतिशत वा

९६ लाख खर्च गरेको देखिन्छ । त्यसै गरि शिक्षामा ३४.०१ प्रतिशत, स्वास्थ्यमा १५.३४ प्रतिशत, चाडपर्वमा ४.५७ प्रतिशत र अन्यमा ६.२७ प्रतिशत वार्षिक खर्च गरेको पाइयो ।

४.१२.१ तहगत आधारमा घरपरिवारको वार्षिक खर्च विवरण(Levelwise Annual Expenditure of Sampled Household)

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका घरपरिवारको आम्दानीको अवस्था फरक फरक रहेको हुँदा खर्चमा पनि विविधता हुन जान्छ । धेरै आम्दानी हुने घरपरिवारले खर्च पनि बढी गर्दछन् भने कम आम्दानी हुने घरपरिवारले खर्च पनि कम नै गर्दछन् । नमूना छनोट घरधुरीको तहगत वार्षिक खर्च विवरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका १६

नमूना छनोट घरधुरीको तहगत खर्च विवरण-२०७२

क्र.स.	खर्च (हजारमा)	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
१	०-५०	३	२.३१
२	५०-१००	१९	१४.६१
३	१००-१५०	५७	४३.८४
४	१५०-२००	४८	३६.९३
५	२०० भन्दा माथि	३	२.३१
जम्मा		१३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १६ मा १३० घरधुरीको तहगत खर्च विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । सबैभन्दा बढी घरपरिवारले १ लाख देखि १ लाख ५० हजार वार्षिक खर्च गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरि ४८ घरपरिवारले १लाख ५० हजार देखि २ लाख, १९ घरपरिवारले ५० हजार देखि १ लाख सम्म खर्च गरेको पाइयो । र सबैभन्दा कम अर्थात् ३ घरपरिवारले ५० हजार भन्दा कम, ३ घरपरिवारले २ लाख भन्दा बढी वार्षिक खर्च गरेको पाइयो । समग्रमा यहाँका धेरै घरपरिवारको मध्यम स्तरको जीवनस्तर रहेको देखिन्छ ।

४.१२.२ अध्ययन क्षेत्रमा वचतको अवस्था (Status of Saving in the Study Area)

अध्ययन क्षेत्रमा भएको वचतको अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १७

वचतको अवस्था-२०७२

क्र.सं.	कुल आम्दानी (रुमा)	कुल खर्च (रुमा)	कुल वचत (रुमा)
१	२७३४९०५५	२४९९००००	३२३९०५५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १७मा अध्ययन क्षेत्रको वचतको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७२ मा अध्ययन क्षेत्रको कुल आम्दानी २ करोड ७३ लाख ४९ हजार ५५ रुपैयाँ रहेको छ । र खर्च २ करोड ४९ लाख ९० हजार रुपैयाँ खर्च भएको देखिन आएको छ । यसरी अध्ययन क्षेत्रमा ३२ लाख ३९ हजार ५५ रुपैयाँ वचत भएको देखिन्छ ।

४.१३ नमूना छनोट घरधुरीको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Sampled Household)

गौँडाकोट गाविसबाट कृषिमा संलग्न घरधुरी मध्ये सामान्य सम्भावनायुक्त नमूना छनोट विधिका आधारमा १३० घरधुरी छनोट गरिएको छ । जसमा ५६० जनसंख्या रहेको छ । कुनै पनि समाजको विकास गर्न दक्ष तथा साक्षर नागरिकको आवश्यकता पर्दछ । साक्षर निरक्षरको अवस्था विश्लेषण गरेर समाजको विकास कुन स्तरमा रहेको छ भन्ने थाहा हुन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको स्थलगत सर्वेक्षण र विभिन्न विद्यालयबाट अनुसन्धान गरि साक्षर निरक्षर संख्या पत्ता लगाइएको छ । जसलाई तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका १८

नमूना छनोट गरिएका घरधुरीको शैक्षिक अवस्था-२०७२

क्र. सं.	शैक्षिक अवस्था	जनसंख्या	प्रतिशत
१	साक्षर	४८६	९१.८७
२	निरक्षर	४३	८.१३
जम्मा		५२९	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १८ अनुसार अध्ययन क्षेत्रका ५६० जनसंख्या मध्ये ४८६ अर्थात ९१.८७ प्रतिशत साक्षर छन् भने ४३ जना अर्थात ८.१३ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् । यस विद्यालय जान नसक्न उमेर समूहका बालबालिका ३१ जना रहेका छन् । यस क्षेत्रमा साक्षर जनसंख्या बढी छ भने निरक्षर जनसंख्या कम रहेको छ । यस आधारमा यहाँको शैक्षिक अवस्था राम्रो मान्न सकिन्छ ।

४.१३.१ नमूना घरधुरीका बालबालिकाको तहगत शैक्षिक अवस्था (Level of Study Children in Sampled Household)

बालबालिकाको भविष्य उसले प्राप्त गरेको शिक्षामा भर पर्दछ । शिक्षा लिन पाउनु प्रत्येक नेपाली नागरिकको अधिकार हो । यस शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्य कृषि विकासले बालबालिकाको शिक्षामा पारेको प्रभाव देखाउनु हो । नमूना छनोट गरिएको १३० घरधुरीका कति बालबालिका कुन तहमा अध्ययन गर्दछन् त्यसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका १९

नमूना घरधुरीका बालबालिकाले पढ्ने तह-२०७२

क्र .सं.	तह	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत
१	प्रा . वि.	५६	३७.८३
२	नि . मा .वि	४२	२८.३७
३	मा.वि.	३२	२१.६३
४	उ . मा .वि	६	४.०५
५	स्नातक	८	५.४१
६	स्नातकोत्तर	४	२.७१
जम्मा		१४८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका १९ अनुसार अध्ययन क्षेत्रका १३० घरधुरी मध्ये सबैभन्दा धेरै प्रा.वि तहमा अध्ययनरत ५६ अर्थात ३७.८३ प्रतिशत रहेका छन् । नि.मा.वि तहमा ४२ जना, मा. वि तहमा ३२ जना, उ.मा.वि तहमा ६ जना, स्नातक तहमा ८ जना र स्नातकोत्तर तहमा ४ जना अध्ययनरत रहेका छन् ।

४.१३.२नमूना छनोट गरिएको घरधुरीको शैक्षिक अवस्था(Educational Status of Sampled Household)

कृषि उत्पादन तथा विकासमा कृषकको शैक्षिक अवस्थाले पनि प्रभाव पार्दछ । शैक्षिक अवस्था राम्रो भएमा कृषि उत्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । व्यवसायिक कृषि उत्पादनमा विकास हुन्छ । कृषिमा आधुनिकिकरण गरि उत्पादन वृद्धि हुन जान्छ । त्यसैले दक्ष जनशक्तिले कृषि उत्पादनमा प्रभाव पार्दछ । यस अध्ययनमा नमूना घरधुरीको तहगत शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका २०

नमूना घरधुरीको शैक्षिक अवस्था-२०७२

क्र.सं.	तह	जनसंख्या	प्रतिशत
१	साधारण लेखपढ	१५०	३०.८६
२	प्रा.वि	२२१	४५.४७
३	नि .मा . वि	७८	१६.०५
४	मा . वि	३७	७.६२
जम्मा		४८६	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २० मा नमूना घरधुरीको तहगत शैक्षिक अवस्थालाई देखाइएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा साधारण लेखपढ गर्न सक्ने १५० जना रहेका छन् । त्यस्तै प्रा.वि तह उत्तीर्ण २२१ जना छन् । नि. मा. वि उत्तीर्ण ७८ जना रहेका छन् । सबैभन्दा कम जनसंख्या ३७ जना मा. वि तह उत्तीर्ण रहेका छन् । यस क्षेत्रमा विद्यालय जान नसक्ने उमेर समूहका बालबालिका ३१ जना छन् भने ४३ जना निरक्षर छन् ।

४.१३.३अध्ययन क्षेत्रका बालबालिकाले पढ्ने विद्यालयको प्रकृति (Nature of Schools Studied by the Children)

वर्तमान समयमा मानिसहरुले शिक्षामा बढी लगानी गरेको पाइन्छ । शिक्षाले व्यक्तिगत लाभका अतिरिक्त सामाजिक लाभ पनि पुऱ्याउछ । जसको कारण व्यक्तिहरुले आफ्ना

बालबच्चालाई गुणस्तरीय र समय सुहाउँदो शिक्षा दिन चाहन्छन् । उनीहरूको विद्यालय छनोट आम्दानी र गुणस्तर अनुसार निजि विद्यालय र सरकारी विद्यालयमा पढाएको पाइन्छ । विशेष गरि बढी आम्दानी हुनेले निजि विद्यालय र कम आम्दानी हुनेले सरकारी विद्यालयमा पढाएको पाइन्छ । नमूना छनोट गरिएको १३० मा १२५ घरधुरीका बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २१

अध्ययन क्षेत्रमा बालबालिका पढ्ने विद्यालयको प्रकृति-२०७२

क्र.सं.	विद्यालय	विद्यार्थी	प्रतिशत
१	सामुदायिक	८६	६६.१५
२	संस्थागत	४४	३३.८५
जम्मा		१३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २१ मा अध्ययन क्षेत्रका बालबालिकाले (प्रा. वि देखि मा. वि तह) अध्ययन गर्ने विद्यालयको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका ८६ (६६.१५ प्रतिशत) बालबालिकाले सामुदायिकविद्यालयमा अध्ययन गरेका छन् । त्यसै गरि ४४ बालबालिकाले निजि विद्यालयमा अध्ययन गरेका छन् । जम्मा विद्यार्थी संख्या १३० रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रकाधेरै बालबालिका सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गरेको देखिन्छ ।

४.१३.४ बालबालिकालाई सामुदायिकविद्यालय पढाउनुको कारण(Reason of the Children's Joining Public School)

अध्ययन क्षेत्रका धेरै बालबालिका सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गरेको पाइन्छ । जसका विभिन्न कारणहरू पाउन सकिन्छ । जसमा प्रमुख कारणको रूपमा पारिवारिक आम्दानी साथै विद्यालयको दुरी पर्दछन् । बालबालिकालाई सरकारी विद्यालय पढाउनुका कारणहरूलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका २२

बालबालिकालाई सामुदायिक विद्यालय पढाउनुको कारण-२०७२

क्र.सं.	कारणहरू	घरधुरी	प्रतिशत
१	गुणस्तर राम्रो हुनु	७	७.५०
२	खर्च कम हुनु	५६	६०.२०
३	उत्पादित जनशक्ति राम्रो हुनु	५	५.३५
४	स्कुल घर नजिक हुनु	२२	२३.७५
५	वालमैत्री वातावरणमा पढाइ हुनु	३	३.२०
जम्मा		९३	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २२ मा १२५ घरधुरीका बालबालिकामा ९३ घरधुरीले सरकारी विद्यालयमा पढाएका छन् । सामुदायिक विद्यालयमा पढाउनुको कारणमा ७ घरधुरी (७.५० प्रतिशत) ले गुणस्तर राम्रो भएको जनाएका छन् । खर्च कम हुने कारणले सामुदायिक विद्यालय पढाउने ५६ घरधुरी (६०.२ प्रतिशत) रहेका छन् । उत्पादित जनशक्ति राम्रो हुने कारण ५ (५.३५ प्रतिशत), बालमैत्री वातावरणमा पढाई हुने कारण ३ (३.२० प्रतिशत) र विद्यालय नजिक भएको कारण २२ (२३.७५ प्रतिशत) घरधुरीले बालबालिकालाई सामुदायिक विद्यालय पढाएका छन् । यस अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा पढाउनुको प्रमुख कारणमा सामुदायिक विद्यालयमा खर्च कम हुने कारण देखिन्छ । ८६ बालबालिकाले सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गर्दछन् ।

४.१३.५ बालबालिकालाई संस्थागत विद्यालयमा पढाउनुको कारण (Reason of the Children's for Joining Private School)

उच्च आम्दानी तथा कृषि पेशा संगै अन्य पेशा पनि अडगालेका घरधुरीले धेरैजसो संस्थागत विद्यालय पढाएको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका १२५ घरधुरीमा ३२ घरधुरीले आफ्ना बालबालिका संस्थागत विद्यालयमा पढाएका छन् भने विद्यार्थी संख्या ४४ रहेको छ । बालबालिकालाई संस्थागत विद्यालयमा पढाउनुको कारणहरूलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २३

बालबालिकालाई संस्थागत विद्यालयमा पढाउनुको कारण-२०७२

क्र.सं.	प्रमुख कारणहरू	घरधुरी	प्रतिशत
१	गुणस्तर राम्रो हुनु	२५	७८.१२
२	बालबालिकाको भविष्य राम्रो हुनु	३	९.३७
३	अतिरिक्त क्रियाकलाप	१	३.१३
४	अनुशासित वातावरण	१	३.१३
५	विद्यालय घर नजिक हुनु	२	६.२५
जम्मा		३२	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २३ अनुसार संस्थागत विद्यालय पढाउने घरधुरी ३२ रहेको छ । जसमा २५ घरधुरी (७८.१२ प्रतिशत) ले गुणस्तर राम्रो भएको कारण बालबालिकालाई संस्थागत विद्यालय पढाएका छन् । त्यसैगरी ३ घरधुरी (९.३७ प्रतिशत) ले बालबालिकाको भविष्य राम्रो हुने कारण, १ घरधुरी (३.१३ प्रतिशत) ले अतिरिक्त क्रियाकलाप हुने कारण, १ घरधुरी (३.१३ प्रतिशत) ले अनुशासित वातावरण हुने कारण र २ घरधुरी (६.२५ प्रतिशत) ले विद्यालय घर नजिक भएको कारणले बालबालिकालाई संस्थागत विद्यालय पढाएका छन् । यसको प्रमुख कारणमा संस्थागत विद्यालयको गुणस्तर राम्रो हुनु रहेको पाइन्छ ।

४.१४ सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालय पढाउँदा कृषिको आम्दानीको पर्याप्तता (Sufficiency of the Income from Agriculture for Educating the Children in the Public and Private School)

अध्ययन क्षेत्रमा कम आम्दानी भएका परिवारले सामुदायिकमा र बढी आम्दानी भएका परिवारले संस्थागत विद्यालयमा पढाइरहेको अध्ययनका क्रममा थाहा हुन आएको छ । तलको तालिकामा १३० घरधुरीले कृषि पेशा अंगाले पनि उनीहरूको मुख्यपेशा र कृषिको आम्दानीले बालबालिकाको पढाइमा पारेको प्रभाव देखाइएको छ ।

तालिका २४

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालय पढाउँदा कृषि आम्दानीको प्रर्याप्तता-२०७२

पेशा/ घरधुरी	कृषि उत्पादन	बालबालिका पढ्ने तह	सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी	कृषि आम्दानी औषत रु.५८१२७	संस्थागतविद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी	कृषि आम्दानी औषत रु. ५८१२७	जम्मा	वि
कृषि (७४)	उच्च	प्रा.वि	२१	प्रशस्तपुग्ने	७	प्रशस्तपुग्ने	२८	७३
		नि.मा.वि	१९	प्रशस्तपुग्ने	५	पुग्ने	२४	
		मा.वि	१७	प्रशस्तपुग्ने	३	पुग्ने	२०	
वैदेशिक रोजगार (२९)	मध्यम	प्रा.वि	४	पुग्ने	९	नपुग्ने	१३	२९
		नि.मा.वि	७	पुग्ने	३	नपुग्ने	१०	
		मा. वि	५	पुग्ने	१	नपुग्ने	६	
जगिर (१३)	मध्यम	प्रा.वि	१	पुग्ने	५	नपुग्ने	६	१३
		नि.मा.वि	२	पुग्ने	२	नपुग्ने	४	
		मा.वि	२	पुग्ने	१	नपुग्ने	३	
व्यापार (९)	न्युन	प्रा.वि	२	पुग्ने	३	नपुग्ने	५	१०
		नि.मा.वि	१	नपुग्ने	१	नपुग्ने	२	
		मा.वि	१	नपुग्ने	२	नपुग्ने	३	
अन्य (५)	मध्यम	प्रा.वि	३	पुग्ने	१	पुग्ने	४	६
		नि.मा.वि	१	पुग्ने	१	नपुग्ने	२	
		मा.वि	०	०	
१३०			८६		४४		१३०	१३

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २४ अनुसार नमूना छनोट गरिएको कृषि व्यावसाय गर्ने घरपरिवार १३० मध्ये यी घरपरिवारका कोही न कोही सदस्य अन्य पेशामा पनि संलग्न रहेका छन् । जस्तै: वैदेशिक रोजगारी, नोकरी, व्यापार तथा अन्य छन् । यी पेशामा संलग्न घरपरिवारले क्रमशः उच्च, मध्यम, न्युन तरिकाले कृषि कार्य गरेका छन् । उनीहरूका बालबच्चाले पढ्ने शैक्षिक संस्थाको छनोट उनीहरूले गरेको कृषि उत्पादनको आम्दानी तथा मुख्य पेशाबाट आएको आम्दानीले प्रभाव पारेको देखिन्छ । कृषि पेशा अंगालेका ७४ घरपरिवारमा कृषिबाट आएको आम्दानीले आफ्ना बालबालिकालाई सामुदायिक विद्यालयमा प्रा. वि., नि. मा. वि. र मा.

वि.तहसम्म पढाउन प्रशस्त पुगेको छ । भने संस्थागत विद्यालय पढाउनको लागि कृषि आम्दानीले प्रा. वि. र नि.मा. वि. मा प्रशस्त पुगेको र मा. वि. मा पनि पुगेको छ ।

वैदेशिक रोजगार मुख्य पेशा भएका २९ घरपरिवारले कृषि कार्य मध्यम रूपमा गरेका छन् र यसबाट प्राप्त आम्दानी पनि मध्यम रहेको छ । वैदेशिक रोजगार मुख्य पेशा भएका २९ परिवारका २९ जना विद्यार्थी रहेका छन् । कृषिको आम्दानीबाट सामुदायिक विद्यालयको प्रा. वि., नि. मा. वि. र मा. वि. तह पढाउन पुगेको छ । भने संस्थागत विद्यालय पढाउन कृषिको आम्दानीले नपुग्ने र वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त आम्दानीले बालबालिका पढाएको पाइयो ।

जागिर गर्ने घरपरिवारमा विद्यार्थी संख्या १३ रहेको छ । यी घरपरिवारले कृषि उत्पादन मध्यम रूपमा गरेका छन् । नोकरी गर्ने घरपरिवारले कृषिको आम्दानीले सामुदायिक विद्यालयमा प्रा. वि, नि. मा. वि तहमा पढाउन सकेको बताएका छन् । संस्थागत विद्यालयमा प्रा. वि., नि. मा . वि र मा. वि तह पढाउन कृषि आम्दानीले मात्र नपुग्ने बताएका छन् । अपुग रकम आफ्नो मुख्य पेशा नोकरीबाट आएको आम्दानीले पूर्ति गरेका छन् ।

मुख्य पेशा व्यापार भएका १३० घरधुरी मध्ये ९ घरपरिवार रहेका छन् । यी घरपरिवारले कृषि कार्य न्यून मात्रामा गरेका छन् । यिनिहरुका विद्यालय पढ्ने बालबालिका १० जना रहेका छन् । कृषि कम गरेको हुँदा यसबाट प्राप्त आम्दानीले सामुदायिक विद्यालयमा प्रा. वि. तहमा पढाउन मात्र पुग्छ भने नि. मा. वि. र मा. वि. तहमा पढाउन पुग्दैन । संस्थागतविद्यालयमा पढाउन कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले नपुग्ने हुँदा मुख्य पेशा व्यापारबाट प्राप्त आम्दानीले पढाएको पाइयो । अन्य पेशा जस्तै निर्माण कार्य, घरायसी सामाग्री बनाउने घरपरिवार ५ रहेका छन् । यसका साथै कृषि पनि मध्यम रूपमा गरेका छन् । यिनिहरुको विद्यालय जाने बालबालिका ६ जना रहेका छन् । उनीहरुले गरेको कृषिको आम्दानीबाट सामुदायिक विद्यालयको प्रा. वि. र नि. मा. वि. तहमा पढाउन पुगेको छ भने संस्थागत विद्यालयको प्रा. वि. तहमा पढाउन पुगेको र नि. मा. वि. तहमा पढाउन नपुगेको बताएका छन् ।

४.१५ नमुना छनोट गरिएको घरधुरीले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको खर्च (Expenditure of Sampled Household in Education Sector)

तालिका २५

नमुना छनोट गरिएको घरधुरीले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको खर्च -२०७२

क्र.सं.	सामुदायिक विद्यालय पढ्ने विद्यार्थी				संस्थागत विद्यालय पढ्ने विद्यार्थी			
	तह	वर्षिक शुल्क	अन्य खर्च	जम्मा खर्च रु.	मासिक शुल्क	वर्षिक शुल्क	अन्य खर्च रु.	जम्मा खर्च
१	नर्सरी	५००	६०००	६५००	३५०	५३५०	१२०००	१७३५०
२	एल.के.जी	४१०	६२३०	१२५००	१८७३०
३	यू.के.जी	७००	६५००	७२००	४८०	७२४०	१३०००	२०२४०
४	१	११००	७०००	८१००	५५०	८२५०	१४०००	२२२५०
५	२	१५००	७५००	९०००	६२०	९२६०	१५०००	२४२६०
६	३	१८००	८०००	९८००	६९०	१०२७०	१६०००	२६२७०
७	४	२२००	९०००	११२००	७६०	११३८०	१८०००	२९३८०
८	५	३०००	१००००	१३०००	८३०	१२४९०	२००००	३२४९०
९	६	३६००	११०००	१४६००	९००	१३६००	२२०००	३५६००
१०	७	५१००	१२०००	१७१००	९८०	१४८४०	२४०००	३८८४०
११	८	६५००	१३०००	१९५००	१०६०	१६०८०	२६०००	४२०८०
१२	९	८०००	१५०००	२३०००	११४०	१७३२०	३००००	४७३२०
१३	१०	१०००	१७०००	२७०००	१२५०	१९२५०	३३०००	५२२५०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २५ मा सामुदायिक विद्यालय पढ्ने र संस्थागत विद्यालय पढ्ने विद्यार्थीको खर्च विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । यस अनुसार सामुदायिक विद्यालय पढ्ने र संस्थागत विद्यालय पढ्ने विद्यार्थीको खर्चमा धेरै भिन्नता पाइन्छ । संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको मासिक शुल्क र अन्य शैक्षिक खर्चका कारण बढी खर्च लाग्ने गर्दछ । सामुदायिक विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीको मासिक शुल्क तिर्न नपर्ने कारण खर्च पनि कम लाग्दछ ।

कृषि पेशा गरी २७००० सम्म आयआर्जन गर्ने घरपरिवारले त्यो आम्दानी शिक्षा क्षेत्रमा मात्र खर्च गर्ने हो भने सामुदायिक विद्यालयमा आफ्ना बालबालिकालाई मा. वि. तहसम्म राम्ररी पढाउन सक्छन् । संस्थागत विद्यालय पढाउन त्यही आम्दानीले कक्षा ३ सम्म मात्र पढाउन पुग्छ ।

४.१६ कृषि आम्दानीले छनोट गरिएका घरपरिवारका बालबालिकाको पढाइमा पारेको प्रभाव(The Impact of the Income from Agriculture in the Study of the Sampled Household)

नमूना छनोट गरिएको १३० घरपरिवारले कृषि कार्य गर्दछन् । कृषि पेशा बढी गर्ने, न्युन गर्ने वैदेशिक रोजगार व्यापार, नोकरी र अन्य पेशागर्नेले मध्यम खालको कृषि उत्पादन गरेका छन् प्रत्येक घरपरिवारको औषत आम्दानी रु. ६९५४६ रहेको छ । उनीहरूको कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले बालबालिकाको पढाइमा पारेको प्रभाव तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २६

कृषि पेशाको आम्दानीले छनोट गरिएका घरपरिवारका बालबालिकाको पढाइमा पारेको प्रभाव-२०७२

क्र . सं.	पढाइमा प्रभाव	घरधुरी	प्रतिशत
१	उच्च	७१	५४.६२
२	मध्यम	४६	३५.३८
३	निम्न	८	६.१५
४	अति निम्न	५	३.८५
जम्मा		१३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका २६ मा कृषिबाट प्राप्त आम्दानले नमूना छनोट घरधुरीका बालबालिकाको पढाइमा पारेको प्रभाव देखाइएको छ । अध्ययन क्षेत्रका ७१ अर्थात् ५४.६२ प्रतिशत घरधुरीका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले उच्च प्रभाव पारेको छ भने ४६ अर्थात् ३५.३८ प्रतिशत घरपरिवारका बालबालिकालाई मध्यम प्रभाव पारेको छ । त्यसैगरी ८ घरपरिवारका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले न्यून प्रभाव पारेको छ । ५ घरधुरीका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले खासै प्रभाव नपारेको पाइन्छ ।

४.१७अध्ययनको सारांश (Summary of the Study)

यस अध्ययनमा गुल्मी जिल्लाको गौँडाकोट गाविसमा कृषिमा संलग्न कृषकहरूको कृषि विकासले उनीहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव अध्ययन गर्नका लागि विभिन्न किसिमका तथ्याङ्कहरूको सहयोगबाट विश्लेषणात्मक रूपमा गरिएको छ । कृषि विकासको अवस्था पहिचान गर्नु, कृषि विकासले किसानको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव अध्ययन गर्नु र कृषि विकासका समस्याहरू पत्ता लगाउनु यस अध्ययनका उद्देश्यहरू रहेका थिए । यि सम्पूर्ण उद्देश्यहरू पुरा गर्न गौँडाकोट गाविसका कृषकहरूमध्ये सामान्य सम्भावनायुक्त नमुना छनोटबाट छनोट भएका १३० घरधुरीका कृषकहरूको आर्थिक अवस्था, पशुपालन, नगदेबाली तथा खाद्यान्नबाली उत्पादनको अवस्था, खेति गरिएको क्षेत्रफल, त्यसबाट प्राप्त आय, उक्त परिवारको शैक्षिक अवस्था, कृषि विकासले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव, कृषि विकासमा देखिएका समस्याहरू बारेमा विभिन्न शीर्षक, उप शीर्षकहरू निर्माण गरि तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । यसरी प्राप्त गरिएको प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कका आधारमा विवरणको विश्लेषण गर्नको लागि व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको थियो ।

प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका साधनको रूपमा नमूना छनोट गरिएका कृषकहरू, कृषकका परिवारलाई विविध प्रश्नावली, अवलोकन सूचि, स्थलगत अवलोकनलाई प्रयोग गरिएको थियो । भने द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गर्न जि. वि. स. को कार्यालय, अर्थमन्त्रालय, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, गाविसको कार्यालय, विभिन्न विद्वानहरूका लेख रचना, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित रिपोर्टहरू, अप्रकाशित शोधपत्र, लगायत अन्य सरकारी तथा गैह्रसरकारी संस्थाबाट प्रकाशित तथा अप्रकाशित तथ्याङ्कको सहायता लिइएको थियो । यसरी संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई तालिकाको माध्यमबाट विश्लेषणात्मक तरिकाले प्रस्तुतगरी नतिजा निकालिएको छ, जसको सारांशलाई निम्नानुसार बुँदाबद्ध गरिएको छ ।

। यसअध्ययनकोनमुनाछनोटमापरेकाघरपरिवारविभिन्नजातजातिकारहेकाछन् । जसमा जनजातिको संख्या सबैभन्दा बढी अर्थात् ६६ घरधुरी अर्थात् कुल संख्याको ५०.७६ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरि २२ घरधुरी ब्राह्मण, ३५ घरधुरी क्षेत्रि र सबैभन्दा कम अर्थात् ७ घरधुरी दलित रहेका छन् ।

-) नमूना छनोट गरिएका घरधुरीमा कृषिका साथसाथै अन्यपेशा पनि अंगालेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा कृषि मुख्य पेशा अपनाएका ७४ घरधुरी, वैदेशिक रोजगारी अपनाएका २९ घरधुरी, जागिर १३ घरधुरी, व्यापार ९ घरधुरी र अन्यमा ५ घरधुरी रहेका छन् ।
-) यस अध्ययनका लागि नमूनाको रूपमा छनोट गरिएका १३० घरधुरीको जनसंख्या ५६० रहेको छ । जसमा महिलाको संख्या २९० र पुरुषको संख्या २७० रहेको छ । जसमा १४ वर्ष मुनिका जम्मा १३४ जना, १४ देखि ५९ वर्ष सम्मका जनसंख्या ३१२, ६० वर्ष भन्दा माथि उमेर समूहको जनसंख्या ११४ रहेको छ ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को खाद्यान्नबाली अर्न्तगत धान १७५ रोपनी क्षेत्रफलमा २१ हजार के. जी उत्पादन गरिएको छ । धानको प्रतिरोपनी उत्पादन १२० के. जी रहेको र औषत मुल्य रु. ३० रहेको छ । यसरी धानबाट प्राप्त कुल आम्दानी ६ लाख ३० हजार रुपियाँ छ , धान उत्पादनमा १,९६,००० रुपियाँ खर्च भएको पाइएको छ । धानबाट प्राप्त खुद आम्दानी ४,३४,००० रुपियाँ हुन आउँछ ।
-) त्यसैगरि मकै उत्पादनको क्षेत्रफल सबैभन्दा बढी ५९३ रोपनी रहेको छ । जसमा ३५ हजार ५८० के. जी मकै उत्पादन भएको थियो । मकैको औषत मुल्य रु. ३० रहेको छ । यसबाट वार्षिक रु.१० लाख ६७ हजार ४०० रुपियाँ कुल आम्दानी हुन्छ । जसको लागि रु ५,८५,००० लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी मकैबाट रु ४,८२,००० खुद आम्दानी हुने गरेको पाइन्छ ।
-) उत्पादनमा तेस्रो स्थानमा पर्ने गहुँबाली १८७ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको र उत्पादन ६४८० के. जी उत्पादन गरिएको छ । गहुँको औषत मुल्य रु. ३५ रहेको छ । र वार्षिक २ लाख ६१ हजार ८०० कुल आम्दानी हुने र लगानी रु.१,५७,००० लाग्ने हुँदा वार्षिक रु.१,०४,८०० खुद आम्दानी हुने गर्दछ ।
-) अन्य खाद्यान्नबालीमा कोदो, जौ, फापर ५२ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको छ । यस वर्ष अन्य खाद्यान्नबालीको उत्पादन ७८० केजी भएको देखिन्छ । जसको औषत मुल्य रु.४० रहेको छ । यसबाट वार्षिक ३१ हजार २०० रुपियाँ कुल आम्दानी प्राप्त भएको पाइयो । यि बाली उत्पादनमा १५ हजार रुपियाँ खर्च गर्नुपर्ने भएको हुँदा कृषकले १६ हजार २०० रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।

-) अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्नबाली उत्पादनमा कुल लागत ९ लाख ५३ हजार भएको देखिन्छ । वार्षिक कुल आमदनी १९ लाख ९० हजार ४०० रहेको छ । कृषकले यसबाट वार्षिक १० लाख ३७ हजार ४०० रुपैयाँ खुद आमदनी प्राप्त गरेका छन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबाली अर्न्तगत सुन्तलाको उत्पादन सबैभन्दा बढी रहेको छ । सुन्तला ४० रोपनी क्षेत्रफलमा वार्षिक ८७५० के.जी . उत्पादन हुन्छ । जसको औषत मुल्य प्रति के.जी. रु. ४५ रहेको छ । यसबाट वार्षिक रु ३ लाख ९३ हजार ७५० आमदानी हुन्छ । यसको लागत वार्षिक रु ४५ हजार रहेको छ । यसरी सुन्तला खेतिबाट वार्षिक रु. ३ लाख ४८ हजार ७५० खुद आमदानी प्राप्त हुने अध्ययनमा देखिन आएको छ ।
-) त्यसै गरि अदुवा खेति १८ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको छ । जसमा अदुवा उत्पादन १३५० के .जी. भएको छ । अदुवाको प्रति के . जी . मुल्य रु. ६० रहेको छ । यसबाट वार्षिक आमदानी रु. ८१ हजार हुन्छ । जसको लागत रु २६ हजार रहेको छ । यसरी अदुवाबाट किसानले वार्षिक रु.५५ हजार प्राप्त गरेका छन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबालीको रुपमा गोलभेंडा पनि उत्पादन गरिन्छ । गोलभेंडा १२ रोपनी क्षेत्रफलमा १२ हजार के. जी वार्षिक उत्पादन हुन्छ । जसको औषत मुल्य रु.३५ रहेको छ । यसबाट वार्षिक रु.४२ हजार कुल आमदानी भएको देखिन्छ । टमाटर उत्पादनको लागि वार्षिक रु. १५ हजार लगानी गर्नुपर्दछ । यसरी टमाटर खेतिबाट वार्षिक रु. २७ हजार कृषकहरुले खुद आमदानीको रुपमा प्राप्त गर्दछन् ।
-) अन्य नगदेबाली अर्न्तगत आलु, सिमि, साग ८ रोपनी क्षेत्रफलमा उत्पादन गरिएको छ । जसको प्रतिरोपनी उत्पादन ८० के.जी. छ र कुल उत्पादन ६४० के. जी. भएको देखिन्छ । यसबाट वार्षिक कुल आमदानी २२ हजार ४०० रुपैयाँ भएको पाइयो । अन्य नगदेबाली उत्पादनको लागि ६ हजार खर्च लाग्ने हुँदा कृषकले १६ हजार ४०० रुपैयाँ खूद आमदानी प्राप्त गरेका छन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबाली उत्पादनमा कुल ९२ हजार लगानी लागेको छ । र वार्षिक खुद आमदानी ४ लाख ४७ हजार १५० भएको छ । नमुना छनोट घरधुरीमा नगदेबाली अर्न्तगत अन्य खेति कम क्षेत्रफलमा उत्पादन गरेका छन् । र प्राप्त आमदानी पनि कम नै छ ।

-) अध्ययन क्षेत्रको खेति गरेको जम्मा जमिनको क्षेत्रफल ८४४ रोपनी रहेको छ । जसमा अधिकांश अर्थात् ७०९ रोपनी क्षेत्र भिरालो जग्गा रहेको छ । बाँकी १३५ रोपनी अर्थात् १६ प्रतिशत जग्गा समथर रहेको छ । बढी भिरालो जमिन भएकोले खाद्यान्न बाली उत्पादन कम हुने गरेको पाइन्छ ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा खसी बोकाको संख्या ७१२ रहेको छ । जसबाट १७ हजार ८०० के.जी. मासु उत्पादन भएको र यसबाट वार्षिक कुल आम्दानी ८९ लाख रहेको छ । प्रति के.जी. मासुको औषत मुल्य रु. ५०० रहेको छ । जसको वार्षिक लागत रु. ३५ लाख हुन्छ । यसरी किसानले वार्षिक रु. ५४००००० खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।
-) नमूना क्षेत्रमा कुखुराको संख्या १०५७ गोटा रहको छ । जसबाट २२२७ के. जी मासु उत्पादन भएको थियो र यसको औषत मुल्य रु. ३०० रहेको छ । त्यसैगरी ९५५ गोटा अण्डा उत्पादन भएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा अण्डाको औषत मुल्य रु. ११ रहेको थियो । समग्रमा कुखुरा पालनमा १ लाख७८ हजार ५ सय रुपियाँ लगानी गर्नुपर्दछ । जसबाट कुल आम्दानी रु. ५ लाख ६७ हजार ५ हुन आउँछ । यसरी कृषकहरूले वार्षिक ३ लाख ८८ हजार ५०५ रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा गाईभैँसीको संख्या ५२ रहेको छ । जसबाट वार्षिक १,२४,००० लिटर दुध उत्पादन हुन्छ । प्रति लिटर दुधको मुल्य रु. ३५ रहेको छ । दुधबाट वार्षिक कुल आम्दानी ४३ लाख ६८ हजार हुन आउँछ । गाईपालनमा वार्षिक २६ लाख रुपियाँ लगानी लाग्दछ । यसरी किसानहरूले वार्षिक रु. १७ लाख ६८ हजार रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।
-) नमूना छनोट घरधुरी १३० मध्ये २०७२ सालमा ४३ घरपरिवारले गाविस, भेटेरेनरी साथै अन्य संस्थाबाट सहयोग प्राप्त गरेको पाइयो । जसमा गाविसबाट सहयोग प्राप्त गर्ने घरधुरी संख्या ६ अर्थात् १३.९५ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी भेटेरेनरीबाट सहयोग प्राप्त गर्ने ४ अर्थात् ९.३ प्रतिशत घरपरिवार रहेको छ । साना किसान सहकारी संस्था मार्फत के. यू. बि. के बाट ११ घरपरिवारले सहयोग प्राप्त गरेका छन् । दुर्गा वचत सहकारी संस्थाबाट सहयोग प्राप्त गर्ने ७ घरपरिवार रहेका छन् । त्यसैगरी कृषि परियोजनामार्फत १५ घरपरिवारले सहयोग

प्राप्त गरेका छन् । यसरी कृषि परियोजनाबाट सबैभन्दा बढी घरपरिवारले सहयोग प्राप्त गरेका छन् ।

) अध्ययन क्षेत्रका किसानहरूले विभिन्न संघ संस्थाहरूबाट विभिन्न क्षेत्रमा सहयोग प्राप्त गर्ने घरपरिवारमा सिचाँइ सुविधा प्राप्त गर्ने ५ घरधुरी रहेका छन् । विउविजन प्राप्त गर्ने १७ घरधुरी रहेका छन् । त्यसै गरि विभिन्न संस्थाहरूले प्रदान गरेको तालिम प्राप्त गर्ने परिवार संख्या १६ रहेको छ । प्राप्त सहयोग अनुदानको रूपमा प्राप्त गर्ने ५ घरपरिवार रहेका छन् । यस क्षेत्रमा २०७२ सालमा विभिन्न संस्थाहरूबाट सहयोग प्राप्त गर्ने जम्मा ४३ घरधुरी रहेका छन् । जसमा सबैभन्दा बढी विउविजन प्राप्त गर्ने घरधुरी ३९.५३ प्रतिशत रहेका छन् भने सबैभन्दा कम सिचाँइ र अनुदान रकम प्राप्त गर्ने घरपरिवार ११.६३ प्रतिशत रहेका छन् । यस क्षेत्रमा सहयोग प्राप्त गर्ने घरपरिवारमा विशेष गरि व्यवसायिक रूपमा कृषि कार्य गरिरहेका र गर्न चाहने छन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा कृषिमा विभिन्न समस्याहरू रहेको पाइएको छ । जसमा सिचाँइको अभाव, यातायातको समस्या, चरनक्षेत्रको अभाव, विभिन्न रोगहरू लाग्ने, कम उत्पादकत्व, गोदाम व्यवस्थाको अभाव, वजारको समस्या, मध्यस्थकर्ताहरूको बोलवाला आदि पर्दछन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा १३० घरधुरी मध्ये ५३ घरपरिवारलाई कृषि उत्पादनले वर्षै भरि खान पुग्ने देखिएको छ । त्यस्तै कृषि उत्पादनले ६ महिना खान पुग्ने घरधुरी ३५ अर्थात् २६.९३ प्रतिशत रहेको छ । ३ महिना मात्र खान पुग्ने घरधुरी ३९ अर्थात् ३० प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरि कृषि उत्पादन अति न्यून हुने र अन्य पेशा मुख्य पेशाको रूपमा रहेका ३ घरधुरीलाई कृषि उत्पादनले १ महिना मात्र खान पुग्ने बताएका छन् । यस अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा सबैभन्दा धेरै अर्थात् ४०.७६ प्रतिशत घरधुरीलाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले वर्षैभरि खान पुग्ने देखियो भने सबैभन्दा कम घरधुरी अर्थात् २.४१ प्रतिशत घरपरिवारलाई कृषि उत्पादनले १ महिना मात्र खान पुग्ने देखिन आएको छ ।

) अध्ययन क्षेत्रका १३० घरधुरीको वार्षिक आम्दानीमा सबैभन्दा बढी आम्दानी वैदेशिक रोजगारबाट ४८.६४ प्रतिशत भएको छ भने कृषि क्षेत्रबाट ३३.०८ प्रतिशत आम्दानी भएको देखिन्छ । जागिरबाट ९.८८ प्रतिशत, व्यापारबाट ५.४८

प्रतिशत र अन्य व्यवसायबाट २.९३ प्रतिशत आम्दानी भएको देखिन्छ। अध्ययन क्षेत्रमा कृषिबाट प्राप्त वार्षिक आम्दानी रु. ९० लाख ४१ हजार रहेको छ भने अध्ययन क्षेत्रको कुल आम्दानी रु. २ करोड ७३ लाख ४१ हजार ५५ रहेको छ। यस कारण अध्ययन क्षेत्रमा कृषिको आम्दानी योगदान दोस्रो स्थानमा अर्थात् ३३.०८ प्रतिशत रहेको छ।

) अध्ययन क्षेत्रका ५६० जनसंख्या मध्ये ४८६ अर्थात् ९१.८७ प्रतिशत साक्षर छन् भने ४३ जना अर्थात् ८.१३ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन्। यस क्षेत्रमा विद्यालय जान नसक्ने उमेर समूहका बालबालिका ३१ जना रहेका छन्। यस क्षेत्रमा साक्षर जनसंख्या बढी छ भने निरक्षर जनसंख्या कम रहेको छ। यस आधारमा यहाँको शैक्षिक अवस्था राम्रो मान्न सकिन्छ।

) अध्ययन क्षेत्रका १३० घरधुरी मध्ये सबैभन्दा धेरै प्रा.वि तहमा अध्ययनरत ५६ जना अर्थात् ३७.८३ प्रतिशत रहेका छन्। नि.मा.वि तहमा ४२ जना, मा. वि तहमा ३२ जना, उ.मा.वि तहमा ६ जना, स्नातक तहमा ८ जना र स्नातकोत्तर तहमा ४ जना अध्ययनरत रहेका छन्। अध्ययन क्षेत्रका बालबालिकाले (प्रा. वि देखि मा. वि तह) अध्ययन गर्ने विद्यालयको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ।

) अध्ययन क्षेत्रका ८६ (६६.१५ प्रतिशत) बालबालिकाले सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गरेका छन्। त्यसै गरि ४४ बालबालिकाले संस्थागत विद्यालयमा अध्ययन गरेका छन्। जम्मा विद्यार्थी संख्या १३० रहेको छ। अध्ययन क्षेत्रका धेरै बालबालिका सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गरेको देखिन्छ।

) अध्ययन क्षेत्रका ७१ अर्थात् ५४.६२ प्रतिशत घरधुरीका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले उच्च प्रभाव पारेको छ भने ४६ अर्थात् ३५.३८ प्रतिशत घरपरिवारका बालबालिकालाई मध्यम प्रभाव पारेको छ। त्यसैगरि ८ घरपरिवारका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले न्यून प्रभाव पारेको छ। ५ घरधुरीका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले खासै प्रभाव नपारेको पाइन्छ।

अध्याय पाँच(CHAPTER FIVE)

५. निष्कर्ष र सुझावहरू (Conclusion and Recommendations)

यस अध्ययनमा प्राप्त भएको तथ्याङ्कको आधारमा निष्कर्ष तथा अध्ययनको क्रममा देखा परेका समस्या समाधानको लागि सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष(conclusion)

यस अध्ययन क्षेत्र गौडाकोट गाविसमा भएको कृषि विकासले किसानहरूको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनको मुख्य प्राप्तिलाई निष्कर्षको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- १) अध्ययन क्षेत्रमा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को खाद्यान्नबाली अर्न्तगत धान १७५ रोपनी क्षेत्रफलमा २१ हजार के. जी उत्पादन गरिएको छ । धानको प्रतिरोपनी उत्पादन १२० के. जी रहेको र औषत मुल्य रु. ३० रहेको छ । यसरी धानबाट प्राप्त कुल आमदानी ६ लाख ३० हजार रुपियाँ छ । धान उत्पादनमा १,९६,००० रुपियाँ खर्च भएको पाइएको छ । धानबाट प्राप्त खुद आमदानी ४,३४,००० रुपियाँ हुन आउँछ ।
- २) त्यसैगरि मकै उत्पादनको क्षेत्रफल सबैभन्दा बढी ५९३ रोपनी रहेको छ । जसमा ३५ हजार ५८० के. जी मकै उत्पादन भएको थियो । मकैको औषत मुल्य रु. ३० रहेको छ। यसबाट वार्षिक रु. १० लाख ६७ हजार ४०० रुपियाँ कुल आमदानी हुन्छ । जसको लागि रु ५,८५,००० लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी मकैबाट रु ४,८२,००० खुद आमदानी हुने गरेको पाइन्छ ।
- ३) उत्पादनमा तेस्रो स्थानमा पर्ने गहुँबाली १८७ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको र उत्पादन ६४८० के. जी उत्पादन गरिएको छ । गहुँको औषत मुल्य रु. ३५ रहेको छ । र वार्षिक २ लाख ६१ हजार ८०० कुल आमदानी हुने र लगानी रु. १,५७,००० लाग्ने हुँदा वार्षिक रु. १,०४,८०० खुद आमदानी हुने गर्दछ ।
- ४) अन्य खाद्यान्नबालीमा कोदो, जौ, फापर ५२ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको छ । यस वर्ष अन्य खाद्यान्नबालीको उत्पादन ७८० केजी भएको देखिन्छ । जसको औषत मुल्य रु. ४० रहेको छ । यसबाट वार्षिक ३१ हजार २०० रुपियाँ कुल आमदानी प्राप्त

भएको पाइयो । यि बाली उत्पादनमा १५ हजार रुपियाँ खर्च गर्नुपर्ने भएको हुँदा कृषकले १६ हजार २०० रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा खाद्यान्नबाली उत्पादनमा कुल लागत ९ लाख ५३ हजार भएको देखिन्छ । वार्षिक कुल आम्दानी १९ लाख ९० हजार ४०० रहेको छ । कृषकले यसबाट वार्षिक १० लाख ३७ हजार ४०० रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन्।

) अध्ययन क्षेत्रमा नगदे बाली अर्न्तगत सुन्तलाको उत्पादन सबैभन्दा बढी रहेको छ । सुन्तला ४० रोपनी क्षेत्रफलमा वार्षिक ८७५० के.जी . उत्पादन हुन्छ । जसको औषत मुल्य प्रति के.जी. रु. ४५ रहेको छ । यसबाट वार्षिक रु ३ लाख ९३ हजार ७५० आम्दानी हुन्छ । यसको लागत वार्षिक रु. ४५ हजार रहेको छ । यसरी सुन्तला खेतिबाट वार्षिक रु. ३ लाख ४८ हजार ७५० खुद आम्दानी प्राप्त हुने अध्ययनमा देखिन आएको छ ।

) त्यसै गरि अदुवा खेति १८ रोपनी क्षेत्रफलमा गरिएको छ । जसमा अदुवा उत्पादन १३५० के.जी. भएको छ । अदुवाको प्रति के. जी. मुल्य ६० रहेको छ । यसबाट वार्षिक आम्दानी रु. ८१ हजार हुन्छ । जसको लागत रु. २६ हजार रहेको छ । यसरी अदुवाबाट किसानले वार्षिक रु. ५५ हजार प्राप्त गरेका छन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबालीको रुपमा गोलभेंडा पनि उत्पादन गरिन्छ । टमटर १२ रोपनी क्षेत्रफलमा १२ हजार के. जी वार्षिक उत्पादन हुन्छ । जसको औषत मुल्य रु. ३५ रहेको छ । यसबाट वार्षिक रु. ४२ हजार कुल आम्दानी भएको । गोलभेंडा उत्पादनको लागि वार्षिक रु. १५ हजार लगानी गर्नुपर्दछ । यसरी गोलभेंडा खेतिबाट वार्षिक रु. २७ हजार कृषकहरुले खुद आम्दानीको रुपमा प्राप्त गर्दछन् ।

) अन्य नगदेबाली अर्न्तगत आलु, सिमि, साग ८ रोपनी क्षेत्रफलमा उत्पादन गरिएको छ । जसको प्रतिरोपनी उत्पादन ८० के.जी. छ र कुल उत्पादन ६४० के. जी. भएको देखिन्छ । यसबाट वार्षिक कुल आम्दानी २२ हजार ४०० रुपियाँ भएको पाइयो । अन्य नगदेबाली उत्पादनको लागि ६ हजार खर्च लाग्ने हुँदा कृषकले १६ हजार ४०० रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गरेका छन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा नगदेबाली उत्पादनमा कुल ९२ हजार लगानी लागेको छ । र वार्षिक खुद आम्दानी ४ लाख ४७ हजार १५० भएको छ । नमुना छनोट घरधुरीमा

नगदेबाली अर्न्तगत अन्य खेति कम क्षेत्रफलमा उत्पादन गरेका छन् । र प्राप्त आम्दानी पनि कम नै छ ।

) अध्ययन क्षेत्रको खेति गरेको जम्मा जमिनको क्षेत्रफल ८४४ रोपनी रहेको छ । जसमा अधिकांश अर्थात ७०९ रोपनी क्षेत्र भिरालो जग्गा रहेको छ । बाँकी १३५ रोपनी अर्थात १६ प्रतिशत जग्गा समथर रहेको छ । बढी भिरालो जमिन भएकोले खाद्यान्न वाली उत्पादन कम हुने गरेको पाइन्छ ।

) अध्ययन क्षेत्रमा खसी बोकाको संख्या ७१२ रहेको छ । जसबाट १७ हजार ८०० के.जी. मासु उत्पादन भएको र यसबाट वार्षिक कुल आम्दानी ८९ लाख रुपियाँ रहेको छ । प्रति के.जी. मासुको औषत मुल्य रु. ५०० रहेको छ । जसको वार्षिक लागत रु. लाख हुन्छ । यसरी किसानले वार्षिक रु. ५४००००० खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।

) नमूना क्षेत्रमा कुखुराको संख्या १०५७ गोटा रहको छ । जसबाट २२२७ के. जी मासु उत्पादन भएको थियो र यसको औषत मुल्य रु. ३०० रहेको छ । त्यसैगरि ९५५ गोटा अण्डा उत्पादन भएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा अण्डाको औषत मुल्य रु. ११ रहेको थियो । समग्रमा कुखुरा पालनमा १ लाख७८ हजार ५ सय रुपियाँ लगानी गर्नुपर्दछ । जसबाट कुल आम्दानी रु. ५ लाख ६७ हजार ५ हुन आउँछ । यसरी कृषकहरूले वार्षिक ३ लाख ८८ हजार ५०५ रुपियाँ खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा गाईभैँसीको संख्या ५२ रहेको छ । जसबाट वार्षिक १,२४,००० लिटर दुध उत्पादन हुन्छ । प्रति लिटर दुधको मुल्य रु. ३५ रहेको छ । दुधबाट वार्षिक कुल आम्दानी ४३ लाख ६८ हजार हुन आउँछ । गाईपालनमा वार्षिक २६ लाख रुपियाँ लगानी लाग्दछ । यसरी किसानहरूले वार्षिक रु. १७ लाख ६८ हजार खुद आम्दानी प्राप्त गर्दछन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा कृषिमा विभिन्न समस्याहरु रहेको पाइएको छ । जसमा सिचाइको अभाव, यातायातको समस्या, चरनक्षेत्रको अभाव, विभिन्न रोगहरु लाग्ने, कम उत्पादकत्व, गोदाम व्यवस्थाको अभाव, वजारको समस्या, मध्यस्थकर्ताहरूको बोलवाला आदि पर्दछन् ।

) अध्ययन क्षेत्रमा १३० घरधुरी मध्ये ५३ घरपरिवारलाई कृषि उत्पादनले वर्षै भरि खान पुग्ने देखिएको छ । त्यस्तै कृषि उत्पादनले ६ महिना खान पुग्ने घरधुरी ३५ अर्थात् २६.९३ प्रतिशत रहेको छ । ३ महिना मात्र खान पुग्ने घरधुरी ३९ अर्थात् ३० प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरि कृषि उत्पादन अति न्यून हुने र अन्य पेशा मुख्य पेशाको रूपमा रहेका ३ घरधुरीलाई कृषि उत्पादनले १ महिना मात्र खान पुग्ने बताएका छन् । यस अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा सबैभन्दा धेरै अर्थात् ४०.७६ प्रतिशत घरधुरीलाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले वर्षैभरि खान पुग्ने देखियो भने सबैभन्दा कम घरधुरी अर्थात् २.४१ प्रतिशत घरपरिवारलाई कृषि उत्पादनले १ महिना मात्र खान पुग्ने देखिन आएको छ ।

) अध्ययन क्षेत्रका १३० घरधुरीको वार्षिक आम्दानीमा सबैभन्दा बढी आम्दानी वैदेशिक रोजगारबाट ४८.६४ प्रतिशत भएको छ भने कृषि क्षेत्रबाट ३३.०८ प्रतिशत आम्दानी भएको देखिन्छ । जागिरबाट ९.८८ प्रतिशत, व्यापारबाट ५.४८ प्रतिशत र अन्य व्यवसायबाट २.९३ प्रतिशत आम्दानी भएको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा कृषिबाट प्राप्त वार्षिक आम्दानी रु. ९० लाख ४१ हजार रहेको छ भने अध्ययन क्षेत्रको कुल आम्दानी रु. २ करोड ७३ लाख ४१ हजार ५५ रहेको छ । यस कारण अध्ययन क्षेत्रमा कृषिको आम्दानी योगदान दोस्रो स्थानमा अर्थात् ३३.०८ प्रतिशत रहेको छ ।

) अध्ययन क्षेत्रका ५६० जनसंख्या मध्ये ४८६ अर्थात् ९१.८७ प्रतिशत साक्षर छन् भने ४३ जना अर्थात् ८.१३ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् । यस क्षेत्रमा विद्यालय जान नसक्न उमेर समूहका बालबालिका ३१ जना रहेका छन् । यस क्षेत्रमा साक्षर जनसंख्या बढी छ भने निरक्षर जनसंख्या कम रहेको छ । यस आधारमा यहाँको शैक्षिक अवस्था राम्रो मान्न सकिन्छ ।

) अध्ययन क्षेत्रका ८६ (६६.१५ प्रतिशत) बालबालिकाले सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गरेका छन् । त्यसै गरि ४४ बालबालिकाले संस्थागत विद्यालयमा अध्ययन गरेका छन् । जम्मा विद्यार्थी संख्या १३० रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका धेरै बालबालिका सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गरेको देखिन्छ ।

) अध्ययन क्षेत्रका ७१ अर्थात् ५४.६२ प्रतिशत घरधुरीका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आम्दानीले उच्च प्रभाव पारेको छ भने ४६ अर्थात् ३५.३८ प्रतिशत

घरपरिवारका बालबालिकालाई मध्यम प्रभाव पारेको छ । त्यसैगरि ८ घरपरिवारका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आमदानीले न्यून प्रभाव पारेको छ । ५ घरधुरीका बालबालिकालाई कृषिबाट प्राप्त आमदानीले खासै प्रभाव नपारेको पाइन्छ ।

५.२ सुझावहरू (Recommendations)

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । कृषिजन्य उत्पादनमा बढी प्राथमिकता दिनसके मात्र यसको विकास सम्भव छ । खाद्यान्नमा दिन प्रतिदिन बाह्य देशमा परनिर्भर बनेको अवस्था छ । आफ्नो देशमा व्यवस्थित र व्यवसायिकता, बजार विस्तार, उचित नीति, मुल्य स्थायित्व, सिचाई व्यवस्था, उन्नत विउविजन, भण्डारण व्यवस्थागर्न सकेको खण्डमा बेरोजगारी कम हुनका साथै खाद्यान्न आत्मनिर्भर बन्न सक्ने थियो । अध्ययनको निष्कर्षका आधारमा प्राप्त भएका सुझावहरूलाई नितिसम्बन्धि सुझाव, प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझाव र आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझाव जस्ता उपशीर्षकद्वारा निम्नानुसार क्रमसँग प्रस्तुत गरिएको छ :

५.२.१ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरू(Practice Related Recommendations)

- १) कृषिजन्य उत्पादनलाई बजार सम्म पुऱ्याउन विचौलियाले मनोमानी रुपमा मुल्य तोक्नाले किसानहरू मर्कामा परका छन् । कृषकहरूसँग कम मुल्यमा किन्ने र बढी नाफा खाने प्रवृत्तिले किसानहरू मर्कामा पर्ने भएकोले यसको समस्या समाधानमा स्थानीय गाविसले पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- २) कृषि पेशालाई विस्तार तथा व्यवसायिक गर्नको लागि सरकारले कृषकलाई बाली बिमा, निशुल्क विउ विजन र बजारको व्यवस्था गरेर कृषकहरूलाई कृषि पेशामा रहिरहन प्रोत्साहन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ३) कृषिजन्य उत्पादन गर्ने किसानहरू आर्थिक विपन्नता तथा पारिवारिक पृष्ठभूमिको कारण सहभागी भएको देखिन्छ । कृषि उत्पादनलाई वैकल्पिक वा अन्य रोजगार नभएको कारणलेमात्र रोज्ने गरेको पाइनु कृषि विस्तारको लागि राम्रो सन्देश होइन । कृषि उत्पादनलाई हेर्ने दृष्टिकोणलाई सकारात्मक बनाउदै कृषिलाई व्यवसायिकरण गर्नतर्फ कृषि मन्त्रालय र मातहतका कृषि कार्यालयले भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ ।

- । किसानहरु कृषि उत्पादन सम्बन्धि आधुनिक विधि तथा प्रविधिसँग अनविज्ञ भएकोले बदलिदो नविन प्रविधिबाट उचित लाभ लिनको लागि उचित तालिम तथा विषयविज्ञसँगको अर्न्तक्रिया गोष्ठीहरु गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- । कृषिजन्य उत्पादन भण्डारणको समस्या रहेको कृषकहरुले बताएका छन् । उक्त समस्या समाधान गर्न कृषिविज भण्डारणको व्यवस्था स्थानीय निकाय तथा नेपाल सरकारबाट आवश्यक ठाउँमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने ।
- । कृषकहरुले आफ्नो उत्पादन कच्चा पदार्थको रूपमा मात्र विक्रि वितरण गर्दा त्यति धेरै फाईदा लिन सकिरहेको पाइएन । त्यसैले कृषिजन्य उत्पादनबाट बन्ने परिकारहरु बनाई बेच्न आधुनिक प्रविधि तथा सीपको प्रयोग गर्न सके राम्रो हुने देखिन्छ ।

५.२.२ नीति सम्बन्धि सुझावहरु(Policy Related Recommendations)

वास्तवमै नेपाल जस्तो कृषि प्रधान मुलुकले कृषिमा आधुनिकिकरण गरि व्यापक सुधार गर्न सकेको खण्डमा राष्ट्रले दाहोरो अंकको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने कुरा त्यति कठिन भने रहेको देखिदैन । त्यसको लागि कृषिमा व्यापक सुधारको जरुरी छ । अध्ययन क्षेत्र गौँडाकोट गाविसमा पनि विविध बहुआयमिक दृष्टिकोणबाट कृषिको विशेष महत्व रहेको पाइएको छ । त्यसको प्रतिफल लक्षित वर्गले सहि तरिकाले लाभ लिन विभिन्न समस्याहरु मौजुद रहेका छन् । त्यसैले यस अध्ययन क्षेत्रमा कृषिजन्य उत्पादन, भण्डारण, विक्रि वितरण आदिमा देखिएका समस्या समाधान गर्नको निम्ति निम्नानुसारका ठोस सुझावहरु पेश गरिएको छ ।

- । अध्ययन क्षेत्रमा उचित बजार व्यवस्थाको अभाव रहेकोले बजार व्यवस्थापनको लागि स्थानीय सहकारी संस्थाहरु बजार व्यवस्थापनमा सक्रिय रूपमा लाग्नुपर्ने देखिन्छ ।
- । कृषि पेशामा संलग्न किसानहरुमा अधिकतम किसानहरुसँग ८ रोपनी भन्दा कम जमिन छ भने २० रोपनी भन्दा बढी भु स्वामित्व हुने किसानहरु कम मात्र रहेको देखिन्छ । यसरी भूमिको असमान वितरणको अवस्था भएकोले सम्बन्धित निकाय वा सरकारले यसको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- १) कृषिजन्य उत्पादनको लागि लगानी विस्तार गर्नका निमित्त सर्वसुलभ ऋणको व्यवस्थापन हुन नसकेकोले यसको समाधानको लागि स्थानीय स्तरमा वित्तीय संस्थाहरुको विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- २) अध्ययन क्षेत्रमा किसानहरुलाई आवश्यक तालिमको व्यवस्था हुन नसकेकोले कृषि विकास कार्यालयबाट तालिमको उचित व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ३) उत्पादित वस्तुलाई स्थानीय तथा राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय बजार सम्म पहुँच पुऱ्याउन यातायातको विकास तथा विस्तार गर्न जरुरी रहेको छ ।
- ४) खेति गर्दा किसानहरुले समयमै उचित विषादि तथा मल प्राप्त गर्न नसकिएको गुनासो आएको छ त्यसैले समयमै सम्बन्धित निकायले त्यसको लागि ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने जरुरी छ ।
- ५) कृषि नेपालको आर्थिक विकासको मेरुदण्ड भएकोले कृषिमा आधारित उद्योग व्यवसायको विस्तार गरिनुपर्दछ ।
- ६) महिलाहरुलाई कृषि सम्बन्धि नयाँ प्रविधिको ज्ञानका साथै सुधारिएको प्रविधिको उपयोग गर्न सक्ने गरी प्रशिक्षण दिनुपर्दछ ।

५.२.३ आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरु (Further Research Related Recommendations)

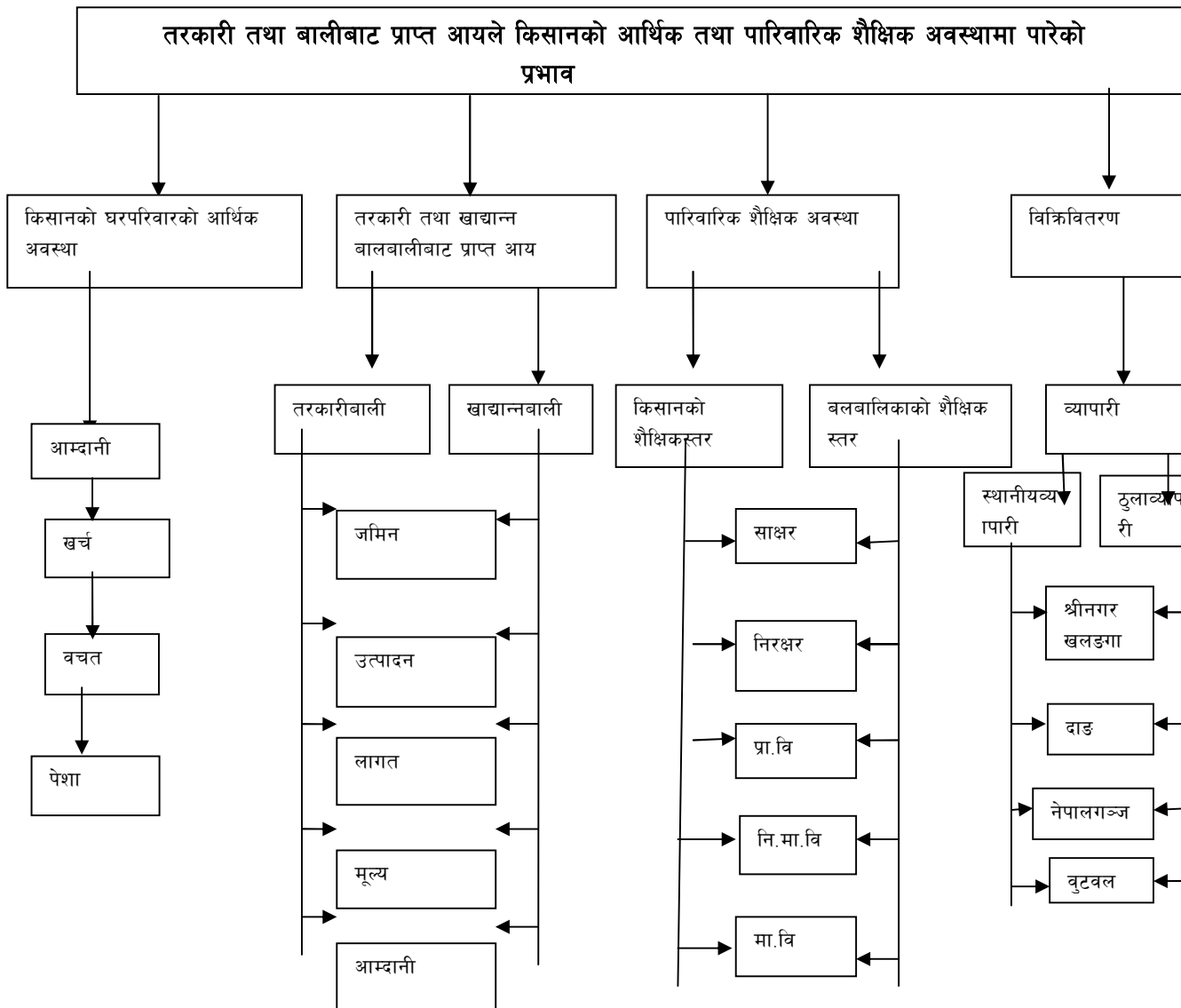
कृषि विकासले किसानहरुको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव पभा लगाउने क्रममा गौँडाकोट गाविसका कृषकहरुबाट आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरि सोहि आधारमा अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाइयो । यो अध्ययन केवल कृषि विकासले किसानको आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अध्ययनमा सिमित भएको हुनाले यससँग सम्बन्धित अन्य अध्ययन गर्न चाहने अनुसन्धानकर्ताले निम्न बुँदाहरुलाई आधार बनाउन सक्ने देखिन्छ ।

- १) यो अध्ययन गाविसमा रहेका सिमित घरपरिवारमा मात्र सिमित भएकोले पछिल्ला अध्ययनहरुमा अध्ययन क्षेत्र फराकिलो बनाउन सकिन्छ ।
- २) कृषिजन्य उत्पादन बाहेकका अन्य क्षेत्रको आमदानीको अनुसन्धान गर्न सकिने छ ।

-) यो अध्ययन कृषिजन्य उत्पादनको आय र प्रभाव सम्बन्धि अध्ययनमा मात्र सिमित रहेकोले आगामी अध्ययनमा लागत लाभ विश्लेषणको अनुसन्धान गर्न सकिनेछ ।
-) राष्ट्रिय आयमा कृषिजन्य उत्पादनको प्रभाव सम्बन्धि अनुसन्धान गर्न सकिनेछ ।
-) नेपालमा कृषि विकासको ऐतिहासिक विकासक्रम सम्बन्धि अध्ययन गर्न सकिनेछ।
-) नेपालमा व्यवसायिक कृषिको अवस्था र भविष्यबारे अध्ययन गर्न सकिनेछ ।
-) कृषिजन्य उत्पादनबाट प्राप्त आम्दानीलाई लगानी गर्न सकिने उत्पादनशील क्षेत्रहरुको अध्ययन गर्न सकिनेछ ।
-) व्यवसायिक कृषिका समस्या एवं चुनौतीहरु सम्बन्धमा अध्ययन गर्न सकिनेछ ।

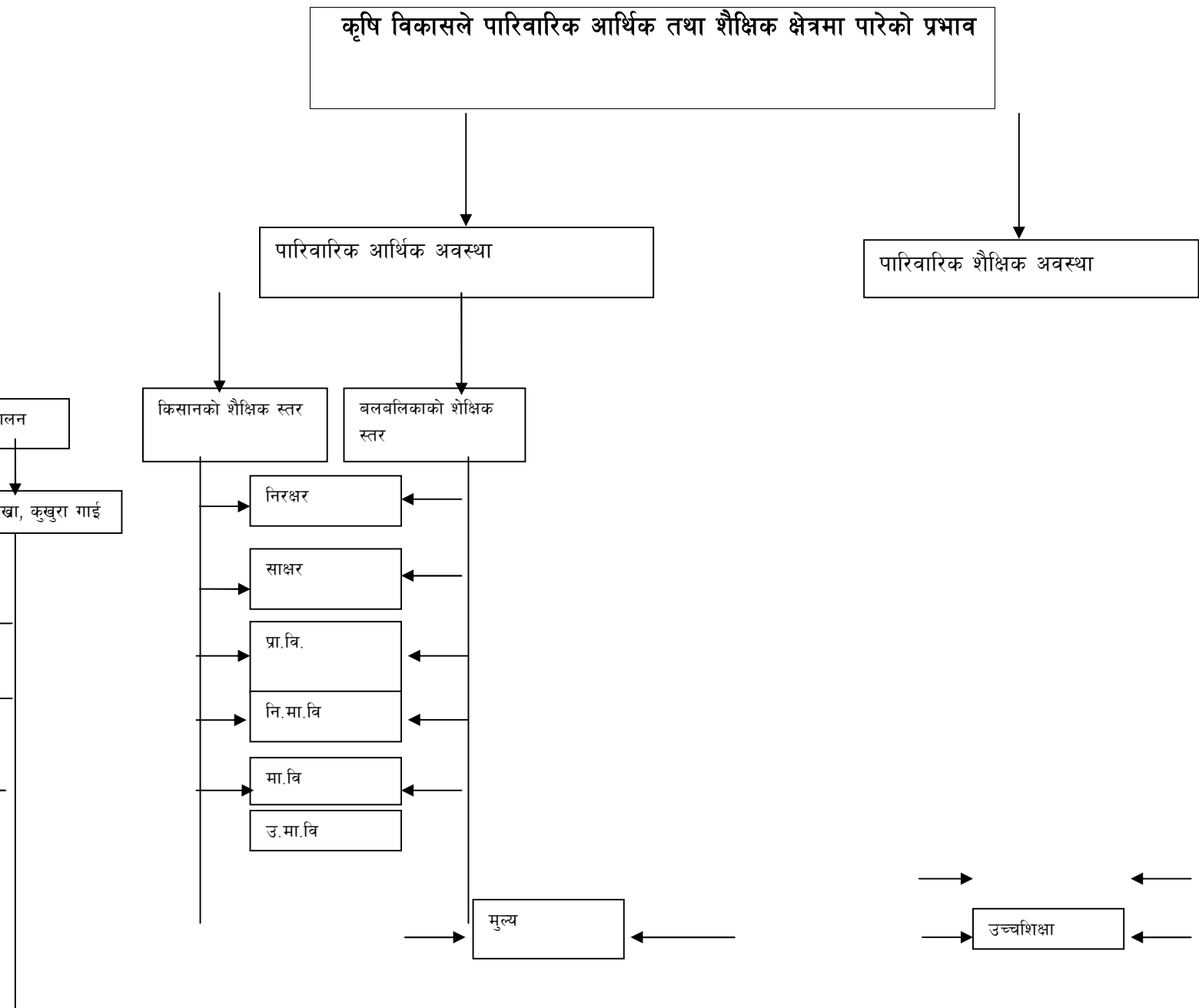
२.५. अवधानात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)

यस अध्ययन पुर्व गरिएका विभिन्न अनुसन्धान मध्ये तरकारी तथा खाद्यान्न उत्पादनबाट प्राप्त आयको तुलनात्मक अध्ययन गरि उनीहरुको बालबालिकाको शैक्षिक प्रभावको अध्ययनका लागि उपयोग गरिएको “बालाराम डाँगी २०७१” को शोधपत्रलाई यस अध्ययनमा अवधानात्मक ढाँचाको रूपमा लिइएको छ । जसलाई निम्नानुसार चार्टद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.६. अध्ययनको कार्यात्मक ढाँचा (Functional framework of the study)

यस अध्ययनलाई सहज र प्रभावकारी बनाउन माथि उल्लेखित अवधारणात्मक ढाँचालाई आधार मानी निम्नानुसारको कार्यात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिनेछ ।

सन्दर्भसूची (References)

अर्थ मन्त्रालय, (२०७०), *आर्थिक सर्वेक्षण*, काठमाण्डौ: अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

अर्थ मन्त्रालय (२०७२), *आर्थिक सर्वेक्षण २०७२/७३*, काठमाण्डौ: अर्थमन्त्रालय,
नेपाल सरकार ।

अधिकारी अन्जु (२०६८), *सुन्तला खेतिले स्थानीय किसानको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव: स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र*, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

अर्याल डोरबहादुर (१९९९), *थानकोट क्षेत्रको ब्रोइलर फर्मको लागत लाभ विश्लेषण एक अध्ययन*, मानविकी संकाय स्नातकोत्तर तह अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि. वि. वि. कीर्तिपुर ।

कडेल विष्णुमाया (२०६९), *तरकारी खेतिले स्थानीय जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव: एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

कार्की निराजनविक्रम (२०७०), *दुग्ध किसानहरुको लागि दुग्ध उत्पादनको लागत एक अध्ययन*, मानविकी संकाय स्नातकोत्तर तह, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि. वि. वि. कीर्तिपुर ।

खनाल प्रकाशदेव (२०७०), *तरकारी खेतिले कृषकको आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव*, अप्रकाशित शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षाविभाग, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

घर्ति प्रदिपकुमार (२०६९), *अदुवा खेतिले स्थानीय जनताको आर्थिक तथा तिनिहरुको बालबालिकाको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन*: शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तह, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

घिमिरे (२०६३), खाद्यान्नबाली र नगदेबालीबाट प्राप्त आयको तुलनात्मक अध्ययन झापा जिल्ला मदनपोखरी, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र संकाय, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

घिमिरे नारायणी (२०५५), नगदे तथा खाद्यान्न बालीबाट प्राप्त आयको तुलनात्मक अध्ययन: शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र त्रि. वि. वि कीर्तिपुर ।

घिमिरे सागरमणि (२०६३), प्रमुख नगदे बालीले स्थानीय कृषकको जिविकोपार्जनमा पारेको आर्थिक प्रभाव एक अध्ययन: शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तह अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

डाँगी बालाराम (२०७१), तरकारी तथा खाद्यान्न बालीबाट प्राप्त आयले किसानको आर्थिक तथा पारिवारिक शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव: धनवाड गाविस सल्यान, एक अध्ययन अप्रकाशित शोधपत्र, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र संकाय, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

डोटेल शेषराज (२०७१), मुख्य नगदेबालीहरुको आमदानीले समुदायमा पारेको आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभाव. अप्रकाशित शोधपत्र, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र संकाय, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

दाहाल अन्जु (२०७१), तरकारी खेतिले स्थानीय किसानहरुको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव: जिलिङ्ग गाविस, नुवाकोट जिल्ला अप्रकाशित शोधपत्र, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

नेपाल रत्नमणि (२०७०), नेपालको ग्रामीण अर्थशास्त्र, दीक्षान्त प्रकाशन कीर्तिपुर, काठमाण्डौं

नेपालको संविधान (२०७२), एक समिक्षात्मक अध्ययन, माइलस्टोन बुक्स काठमाण्डौं ।

पौडेल मिनराज र पौडेल सुरेन्द्र (२०६८), परिमाणात्मक पद्धति, अर्थशास्त्रको आधारभूत अवधारणा र नेपालको अर्थव्यवस्था, काठमाण्डौ: एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

बुढाथोकी कृष्णराज (२०६८), अदुवा खेतिले स्थानीय कृषकको सामाजिक तथा आर्थिक प्रभाव एक अध्ययन: शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र त्रि.वि. किर्तिपुर ।

भोटे पेक्मा (२०७१), अदुवा खेतिको आम्दानीले स्थानीय कृषकको आर्थिक तथा उनीहरुका बालबालिकाको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव: एक अध्ययन, शिक्षाशास्त्र संकाय केन्द्रिय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि. वि. किर्तिपुर ।

मिश्र यु.पी. (२०७३), कृषि सेवा प्रतियोगिता दिग्दर्शन, पिनाकल पब्लिकेशन पुतली सडक, काठमाण्डौ ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७२), तेह्रौं योजना, काठमाण्डौ: राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल सरकार ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६८), त्रिवर्षीय योजना २०६७/६८-२०६९/७०, काठमाण्डौ: राष्ट्रिय योजना आयोग नेपाल सरकार ।

लुइटेल्, चक्रपाणि (२०७०), विकास अर्थशास्त्र तथा नेपालको अर्थतन्त्र, काठमाण्डौ: प्रधान बुक्स हाउस ।

लुइटेल् दिपेन्द्र (२०६७), नगदे र खाद्यान्नबालीमा संलग्न किसानहरुको आर्थिक र शैक्षिक स्थितिको तुलनात्मक अध्ययन: साखजुड गा.वि.स. इलाम जिल्ला, शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

शर्मा पौडेल एम आर (२०७३/७४), सामाजिक अध्ययन शिक्षक सेवा आयोग परीक्षा सारथी, गुडविल पब्लिकेशन, काठमाण्डौ ।

शर्मा सुतिहार (२०६४), नेपालको अर्थशास्त्र र तथ्याङ्कशास्त्र, पैरवी प्रकाशन,
काठमाण्डौं ।

सापकोटा भवदत्त र भट्टराई नवराज (२०७०), नेपालको ग्रामीण अर्थशास्त्र,
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटि काठमाण्डौं ।

श्रेष्ठ योगेन्द्रमान (२०७२), वसन्त-पल्लव, काठमाण्डौं: आवृत्ति छापाखाना,
बागबजार ।

हाडा गम्भीरबहादुर (२०६८), राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६८), त्रिवर्षिय योजना
२०६७/६८-२०६९/७०, काठमाण्डौं: राष्ट्रिय योजना आयोग नेपाल
सरकार।

हिमालय टाइम्स (२०७३ पुस १३), खान्दान्नावाली उत्पादनमा वृद्धि शीर्षकमा
प्रकाशित समाचार ।

